

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

“Єврейська громада на Волині у XVIII ст.”

Виконала:

Студентка 2 курсу, групи МІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Алексіюк Вікторія Олександрівна
Керівник – кандидат історичних наук,
доцент Близняк Микола Богданович
Рецензент – доктор історичних наук,
професор
Кулаковський Петро Михайлович

Робота допущена до захисту
протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2024 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Андрій СМІРНОВ

Острог, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТ.....	11
РОЗДІЛ 2 ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА В ЕТНОКОНФЕСІЙНІЙ ПАЛІТРИ РЕГІОНУ.....	47
РОЗДІЛ 3 РОЛЬ ЄВРЕЇВ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ КРАЮ.....	73
ВИСНОВКИ	103
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	105
ДОДАТКИ.....	117

ВСТУП

Актуальність дослідження теми. У сучасній історичній науці етноцентричний підхід для висвітлення питань історії України змінився на мультиетнічний, що створило широке наукове поле для дослідників. Однією з найстаріших і найчисельніших громад, що оселилася на наших землях ще у дохристиянські часи була єврейська. Нині історики також приділяють увагу вивченню кожного окремо взятого регіону, тобто на краєзнавчому ґрунті, щоб мати всеохопну картину історичного процесу. Проте, зважаючи на ґрунтовний багаж досліджень історичної Волині, все ж таки багато аспектів, зокрема, соціально-економічного розвитку залишаються поверхнево чи взагалі не розкриті. Підприємницький хист єврейської спільноти акцентує дослідницький інтерес на аналізі їхньої діяльності та ролі в економіці Волинського воєводства у XVIII ст.

З погляду суспільної значущості обрана тема у своєму контексті має розкрити важливі (й водночас суперечливі) аспекти відносин єврейського етносу з іншими нацменшинами та етнічним українським населенням. Протягом тривалого співжиття дві етноконфесійні групи - християн та іудеїв проходили різні стадії: мирного існування, загострень і, звісно, випадки насильств та антагонізмів. Прискіпливіший погляд на цю проблему допоможе збагнути причини і наслідки конфліктних ситуацій у всій їхній сутності. Зважаючи на все вищесказане, обрана тема є актуальною, тому потребує подальших наукових розвідок, глибшої деталізації та ширших узагальнень.

Історія вивчення теми: До різних аспектів обраної теми звертались історики, краєзнавці, етнографи, демографи, археографи та інші. Розпочав дослідження чисельності євреїв І. Каманін своєю археографічною публікацією “Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.” Першопрохідцем, що визначив етнічні співвідношення та закономірності розселення євреїв і поляків, опрацювавши подимні реєстри воєводств за 1774–

1775 рр. Правобережжя став А. Перковський (“Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст.”). Дослідження історика і археографа єврейського походження І. Галанта “Жертви ритуального обвинення в Заславе в 1747 г” розкриває сфабриковане звинувачення євреїв Заслава у ритуальному вбивстві християнина, до якої причетні представники як світської так і духовної влади. Його колегою по даній тематиці є С. Гольштейн, що дослідив таку ж справу, але у Житомирі. Ці ситуації віддзеркалюють притаманний часу світогляд і упереджене ставлення християн до євреїв. Пояснення періодичного жорстокого поводження українців зі своїми єврейськими сусідами надав І. Лисяк-Рудницький в “Історичних есе”.

Про першу появу єврейських поселень на Волині можна дізнатись зі статті М. Лутай, а про євреїв Олики зі “Історія Олики на сторінках “Еврейской Энциклопедии” В. Надольської.

Одним з перших до питання діяльності єврейської громади конкретного міста звернувся О.Баранович у статті “Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии)”. Він дослідив різновидову економічну діяльність єврейської громади міста і продемонстрував їхню майнову диференціацію. Важливими є дослідницькі здобутки В. Берковського, який приділив увагу такому регіону Волині як Заславщина і зробив висновки, що зміни в економічному та юридичному статусі центру ключа суттєво вплинули на стан торгівлі та єврейську зайнятість у ній.

В. Собчук у розділі праці “Історична Волинь: Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого” проаналізував розміщення, проблеми встановлення чисельності та становище єврейських громад. Щодо сучасних досліджень, то вагомі внески зробили М. Близняк і М. Бирук. Останній докладно висвітлив проблеми внутрішнього і зовнішнього функціонування острозького кагалу у статті “Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст.” Вивчаючи, соціально-економічне життя волинських міст і сіл на основі інвентарів та люстрацій М.Близняк подав ширше розуміння напрямків

торговельно-ремісничої діяльності євреїв у містах та їх правової залежності від власників, тому є значний доробок для аналізу.

Важливі відомості про специфіку самоврядування, питання демографії, виникнення хасидизму містить розділ А. Каустова у праці “Нариси з історії та культури євреїв України”. Навчальний посібник О.Безарова має порівняльний характер життя східноєвропейського єврейства, доводить, що євреї у Польщі мали набагато краще становище, хоч і обмежене, ніж у західних країнах. Він описує шлях розвитку і занепад органів самоврядування, систему управління у них, події, що відбулись у досліджуваній період.

Грунтовні дослідження належать євреям-історикам. Спільна праця Й. Петровського-Штерна із П.-Робертом Магочієм “Євреї та українці. Тисячоліття співіснування” присвячена генезі відносин двох громад, втім важливе їх твердження про євреїв “як першокласних агентів урбанізації”. Наступною розвідкою Й. Петровського-Штерна є “Штетл. Золота доба єврейського містечка”, а також стаття “Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі...”. У них він стверджує, що в Речі Посполитій статус містечка визначала діяльність єврейської громади, яка завдяки пропінації могла виготовляти напої і реалізовувати їх у шинках та корчмах. Однак, місцями у працях простежується етноцентризм автора у зображенні надзвичайної ролі євреїв в економіці. У книзі Гершона Д. Хундerta “Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке...” приділено увагу цій маргінальній у правовому статусі, але значно привілейованій в економічній сфері групі, що зазнала змін у своєму середовищі і негативних дій зі сторони католицького духовенства.

Багатосторонність соціально-економічного життя єврейської громади знайшла вагому зацікавленість у студіях польських дослідників. Серед них А. Казьмерчик, який вперше дослідив “*Tumult w Ostrogu w roku 1726*”, вчинене студентами єзуїтського колегіуму, а в статті “*Podział kahału Ostrogi...*” розкрив конфліктні моменти, що призвели до прецеденту – поділу кагалу.

Інші дослідження відкривають особливості життя і можливості діяльності

євреїв у приватних містах. Узагальнений нарис, що відкриває цікаві подробиці про ритуальні вбивства на Волині належить З. Гульдону та Я. Віячці, а також стаття “Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII wieku”, де висвітлили взаємовідносини римо-католицької церкви і цілому міському соціуму з євреями. У співавторстві ще з одним дослідником З.Гульдон розкрив причини значної чисельності євреїв і проживання великими сім'ями, а крім того факти уникнення ними переписів. Я. Гольдберг приділив свої розвідки з'ясуванню відносини між поляками і євреями та мобільності останніх на дорогах всієї Речі Посполитої.

Для аналізу і висвітлення становища населення Волинського воєводства основоположною є праця М. Крикуна “Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях”, у якій подано адміністративний поділ, досліджено чисельність, структуру за подимними реєстрами тощо.

Для розкриття сутності гайдамацького руху і Коліївщини важливими є праці В. Антоновича, Н. Яковенко, Т. Брянцевої, Т. Чухліба і В.Пришляка. Для характеристики етноконфесійного складу як окремих міст, так і окремих етнічних груп вагомий інформаційний потенціал мають статті А.Перковського, В.Петрович, М. Близняка, Д.Борилюка, М.Бирука, І. Веремеєнко, праця сходознавця Я. Дашкевича, кандидатська дисертація О. Савченка. В контексті розгляду економіки вагомими є праця В. Антоновича, що зачіпає питання розвитку промисловості, зокрема занепад цехів. Для теми роботи виявився важливим розділ 2-томника “Економічна історія України” під авторством Т.Чухліб, де проаналізовано негативний вплив на міщан і селян слобід, посесій, фільварково-панщинної системи. Дослідження О. Сидоренко дає уявлення про торгівлю у цей час, а О. Герасименко – про ярмарки і торги, їх товарне спрямування: доповнюють ці відомості статті по містах Дубно, Луцька і Володимира В. Пришляка, В.Тхора, В.Петрович.

Схвально, оцінюючи, напрацювання з досліджуваної теми вітчизняних і закордонних дослідників все ж чимало питань соціально-економічного становища єврейської громади Волині саме цього періоду потребують

поглибленого і вичерпного вивчення. Це допоможе з наявних фактів, тверджень і відомостей, так і нових, отриманих в результаті архівної евристики написати узагальнену наукову розвідку.

Мета дослідження: з'ясувати роль єврейської громади в соціально-економічному житті Волині у XVIII ст. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких дослідницьких завдань:

1. висвітлити соціально-економічне становище населення Волинського воєводства у XVIII ст.: чисельність, соціальну структуру та етноконфесійний склад, зайнятість в сферах економіки;

2. з'ясувати демографічні особливості та самоврядний устрій єврейської громади;

3. розкрити проблеми відносин євреїв із соціальними станами та етноконфесійними групами воєводства;

4. визначити вплив єврейської громади на економічний поступ краю, охарактеризувавши їхні види діяльності.

Об'єктом дослідження виступають національні громади Правобережної України у XVIII ст., а **предметом дослідження** - діяльність єврейської громади в сферах економіки Волинського воєводства у контексті демографічного розвитку регіону.

Хронологічні рамки: період від 1699 р. до 1795 р.: нижня межа взята як підписання Карловицького мирного договору. За умовами мирних угод південна Київщина, Брацлавщина та Поділля відходили до Польщі. Усе це сприяло збільшенню міграції євреїв до краю; верхня - третій поділ Речі Посполитої, за яким Волинське воєводство повністю відійшло до Російської імперії.

Географічні межі охоплюють територію Волині у період її перебування в складі Речі Посполитої як адміністративної одиниці - Волинського воєводства, що складалося з 3 повітів - Володимирського, Луцького і Кременецького з центром у Луцьку.

Методи дослідження: Загальнонауковий метод аналізу дозволив,

розділивши об'єкт і предмет на окремі складові, вивчити їх відокремлено один від одного, а метод синтезу, щоб побачити загальний історичний контекст на основі вже проаналізованих частин об'єкта і предмета, встановити їх взаємозв'язки та скласти цілісну картину. Також нам знадобиться метод класифікації для поділу за певними критеріями населення. Згідно приналежності обраної теми послуговувались спеціальними історичними методами. Історико-генетичний метод полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків, що допоможе зрозуміти чому єврейська громада розвивалась певним шляхом і як зовнішні та внутрішні чинники стали каталізаторами змін у кагалі чи їх діяльності. Компаративний метод слугуватиме інструментом з'ясування особливостей соціального становища, економічної ролі і відносин євреїв з поліетнічним населенням Волині. Статистичний метод необхідний для того, щоб на основі переписів, реєстрів податків, інвентарів визначити демографічні характеристики, міграційні процеси, професійний склад і економічну потужність єврейської громади.

Джерельна база. Для написання роботи було залучено низку опублікованих актових джерел як в одиничних публікаціях так і в археографічних збірках, що мають високий інформаційний потенціал. Першочергово це «Акты о городах» (1432 – 1798) з «Архиву Юго-Западной России», з якої ми використали документи, що пролили світло на політику власників щодо співжиття євреїв і християн, проблеми її відносин, вирішення питань управління на вищому рівні та економічну зайнятість євреїв. Наступним залученим виданням стали «Акты о гайдамаках (1700-1768)», які надали інформацію про реакцію влади на бунтівні групи у краї і випадок взаємних скарг магната на острозький кагал, що вимагав відшкодування за напад гайдамаків на їх представників. Згадана археографічна збірка І. Каманіна, що укладена на основі актових книг Київського центрального архіву дає змогу простежити чисельність, динаміку розселення і професійну зайнятість єврейської громади на Волині в другій половині XVIII ст.

Наративним джерелом виступає “Хроніка Натана Ганновера”, що дала розуміння витоків ненависті народних мас до євреїв за часів Хмельниччини, наслідки яких були відчутними на початку досліджуваного періоду. Однак варто підходити до цієї праці критично, оскільки їй притаманна суб’єктивність у перебільшенні як кількості постраждалих, так і описі діянь козаків, тому що автор - рабин записував свідчення лише свого народу.

Досліджуваний період прийнято вважати тим, що відкрив статистичну добу в українській історії, адже з’явилося набагато більше описово-статистичних джерел - інвентарів і люстрацій, ніж у попередні часи. Відтак інвентарні описи польською мовою міста Острога 1708, 1728 р., села Бельмажа 1728 р., Шумська 1760 р., люстрація Луцька 1789 р. опрацьовані М. Близняком надали відомості про осілість, приблизну чисельність, соціальну структуру, професійну зайнятість, повинності і податки як християн, так і іудеїв. Також дослідник ввів до наукового обігу “Реєстр податків з кагалу міста Любара 1759 р.”, що допомогло з’ясувати особливості податкового регулювання магнатською владою діяльності єврейської громади приватного міста.

Угода під назвою “Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno” поміщена у статті Я. Гольдберга є вельми актуальною у розкритті торговельної діяльності євреїв Заслава як вирішення раніших перешкод для них. Дізнатись про стан єврейських ремісників дозволяє “Статут цеху Мізоча”, вказуючи на присутність їх у новозаснованому цеху і порушення ними певних вимог. Документи юридичного характеру представлені у збірці джерел А. Казьмерчика, а ще зі сфери релігійної та економічної стосовно євреїв. Інша його збірка укладена разом із П.Зарубіним “Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII – XVIII wiek)” включає вже правові документи, що стосуються функціонування єврейських органів самоврядування і втрачання ними своєї основоположної ролі збирання та розподілу податків між меншими і більшими гмінами. Нормативно - регулятивні документи із збірки А. Міхаловської “Gminy Żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej” відкривають особливості дотримання прозорої сплати податків

на доходи і майно у середині єврейського кагалу Дубна завдяки специфічній практиці.

Відтак проаналізована джерельна база дає змогу досягти поставленої мети і завдань. У перспективі постає можливість пошуку нових джерел в архівних установах, зокрема магнатських збірках Сангушків, Любомирських, що ймовірно відкриє нові сторінки із життя єврейської громади або підтвердить вже відомі факти.

Структура роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків.

РОЗДІЛ I. НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XVIII СТ.

Населення Волинського воєводства, як і всієї Правобережної України на початку XVIII ст. чекав новий виклик – Північна війна. Адміністративне утворення воєводства було ухвалене Віленським сеймом 1565-1566 рр. у складі Великого князівства Литовського, однак від “народження” Речі Посполитої, тобто Люблінської унії і до “останнього подиху”- третього поділу перебувало під її владою (див. додаток 1). Хоч регіон належав до периферійних частин країни, однак соціально-економічне життя населення віддзеркалювало той стан, в якому перебувала держава, звісно, не виключаючи своїх особливостей. Становище Корони Польської протягом століття можна охарактеризувати шляхетським засиллям і втручанням патронів іноземних держав, що прагнули підпорядкувати, а згодом поглинули цю значну територію. Із самого початку саксонська династія Веттинів, вправно скориставшись ситуацією, сіла на польський трон у 1697 р. і взяла курс на вбивчий для держави російський вектор підтримки.¹ Абсурдно, що магнати сподівались, якщо корону надіне іноземець, який перебуватиме на узбіччі їх внутрішніх перипетій, стане на кшталт обраної маріонетки, і при цьому держава процвітатиме. Утопічність цих сподівань вилилась у спроби прогнати саксонців через політику, що геть не відповідала інтересам більшості суспільства. Однак все ж таки їм вдалось втримати кермо влади понад 60 років до приходу більш вигідної кандидатури для російських можновладців.

Внутрішня політика Августа II Саса (1697-1733 рр.) лише підсилювала не надто процвітаюче становище воєводства, зумовлене подіями другої половини XVII ст. Козацькі загони, знищуючи польську шляхту і євреїв, значно пошкодили вигляд й господарства населених пунктів краю, а татарська орда забирала як живу силу, так і данину. Коштів і сил для відбудови бракувало, магнатів силою

---

¹ Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. С. 410.

вигнали з маєтків, а бунтівничі маси пограбували їх, тому переважно залишились одні руїни.

1699 р. став знаковим для всього Правобережжя, адже у зв'язку з Карловицьким мирним договором і постановами Варшавського сейму було заборонено існування козацьких полків на підконтрольній території. Прийняте рішення обурило тутешніх козацьких полковників С. Палія, С. Самуся, З. Іскру, А. Абазіна та інших соратників і зумовило підняття у 1702 р. “другої Хмельниччини”. Волинь стала частиною Паліївщини, коли загони козаків напали у 1702 р. на маєтки Любомирських поблизу Старокостянтинова.² Це відразу активувало шляхту до протидії, що обернулася спустошенням Заслава в ході протистояння. Ув'язнили кількох козаків разом з їхнім сотником Войцехом Гурським. Однак це не зупинило волелюбний стан пригноблений наступом на свою автономію.

Підтримав повсталих, оскільки і сам був ревним захисником православ'я від унійного засилля волинський шляхтич Данило Братковський. Його суспільно-політична діяльність не залишилась без нагляду і ув'язнення штовхнуло стати на одну стежину із Семеном Палієм. Однак, як доля діяча, так і врешті розв'язка спроби козаків відновити справедливість закінчились невдачею. Шляхтича затримали і стратили у Луцьку в листопаді 1702 р.³ Шляхта прибрала зі свого шляху невігідну постать, що заважала реставрації минулих порядків критикою у своїх відозвах і листах до повсталих, а особливо у збірці віршів “Світ, по частинах розглянутий”. Про небезпечність його діянь постає доказ, що навіть нащадків волинянина влада вигнала з краю.

---

² Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. С. 155.
³ Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17–18. С.150.

Спостерігаючи за розгортанням подій, сеймик Волині ухвалив ряд постанов для ополчення і придушення повстання каральним військом. Політики, усвідомивши, що не впораються з народним бунтом, привели на допомогу Петра I, який наказав окупувати Київщину і Волинь козацьким військом І. Мазепи. Активну фазу паліївщини вдалось придушити в 1703 р., а остаточно в 1704 р. Бажання гетьмана об'єднати два береги Дніпра здійснилось наступного року. В честь цього, перебуваючи у Любарі, де раніше проходив кордон козацької держави за його наказом насипали могилу як символ поховання роз'єднаності українських земель.⁴ Невдовзі, зрозумівши “політичну гру” московського царя, гетьман почав схилятися до шведів і наказав очільнику козацького війська на Правобережній Україні Андрію Войнаровському покінчити з волинськими магнатами.⁵ З цього часу народно-визвольні рухи то згасали, то знову вибухали, набуваючи більш організованих форм.

За час Північної війни 1700-1721 рр. Волинь відвідали очільники протиборчих сторін зі своїми військами. Їх постої розорювали населення міст і особливо сіл, що вимагало забезпечення харчуванням, фуражем і житлом. Водночас усталені, навіть, у мирний час постої кварцяного війська Речі Посполитої - лежі, які вимагали спеціальних податків з королівщин і до них ще додалися ленунги та гіберни.^{6*} Після Німого сейму 1717 р. взагалі кожен підрозділ мав дбати про своє забезпечення, тому вони не дуже поспішали покидати місця дислокування. Для того, щоб вберегти розташовані маєтності від грабежу, інколи їм надавались охоронні грамоти. Наприклад, гетьман І. Мазепа, перебуваючи з 40000 військом в 1705 р. підписав відповідну грамоту для Острозького костелу і його маєтків.⁷ За 1705-1708 рр. очільник Гетьманщини

4 Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: навч. посібник. Рівне. 1997. С. 73.

5 Там само. С. 74.

6 Ленунги- окрема грошова данина для утримання каральних загонів у місцевостях, що були охоплені повстанською соціальною боротьбою.

Гіберна (податок на утримання війська взимку, «хліб зимовий» – обов'язок духовних і королівських добр надавати для війська і провіант і приміщення.

7 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 154.

побував у Старокостянтинові, Дубно, в районі Корця, Степані, Кременця.

Наслідки квартирування російської піхоти улітку 1707 р. в Острозі під командуванням генерала Б. Шереметьєва відображенні в інвентарі 1708 р., що уклали з вимоги власниці частини Острозької волості Теофілії-Людвіки Любомирської.⁸ Інформація такого змісту: “за валом від Межиріча фільварок був, який Москва спалила”, село Грем’яче було повністю спустошене під час перебування тут російських військ, зазнало занепаду і село Хорів, де “фільварок від квартирування військ московських зруйнований в 1707 р.”⁹ Приблизно в той самий час кілька полків московського війська “господарювали” в Рівному.

Ще одними незваними гостями були шведи. Генерал І. Стембек, місцем зупинки обрав Острог, не впустивши, можливості взяти тут значну контрибуцію. Війська Карла XII, витіснивши росіян, зайняли Луцьк, Рівне, Дубно, Тучин, Губків, а сам король відвідав літургію у Степанському костелі в 1706 р., а через 4 роки у тому ж будинку зупинився російський державець Петро І з дружиною.¹⁰ Населення сприймало прихід будь-якої іноземної армії як знаряддя тиранії, тому покидало своє місцеперебування. Наприклад, шведи зайшовши в Рівне не застали тут ні живої душі, адже мешканці переховувались після грабежу іншими військами. Тому їм нічого не залишилось як пограбувати покинуте і піти далі. До кінця століття проходження військ краєм і супроводжувальний визиск залишаться усталеним явищем.

Важким випробуванням для населення Правобережжя став ініційований Петром І його згін на Лівобережну Україну проведений наприкінці грудня 1711 р. і в січні-лютому 1712 р. згідно Прутського мирного договору 1711 р.¹¹ Він зобов’язав виведення російських військ із земель пов’язаних із Річчю

8 Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2009. Вип. 14. С.74.

9 Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вип.13. С. 345.

10 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.154.

11 Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра І стосовно України) // Україна модерна. Львів, 1996. № 1. С.42.

Посполитою. Однак російський цар не хотів, щоб сім тутешніх козацьких полків перейшли під владу гетьмана у вигнанні П. Орлика. Примусове виселення передбачалось лише для козаків, але дії виявилися протилежними указам і за підрахунками близько 200 тис. осіб перейшли на інший берег Дніпра.¹² У 1714 р. Правобережжя остаточно повернулось до Корони Польської. Згін по суті зіграв на руку шляхетській державі, що позбулась ворожого козацтва і змогла знову запанувати.

З цього моменту на Волинь жваво мігрують магнати, шляхта і католицьке духовенство. Загострюються національно-релігійні протиріччя. Притаманною рисою для українських земель є їх обширність, що дозволила польським магнатам на середину XVIII ст. захопити у свої руки 80% території Правобережної України. Магнати, намагаючись “воскресити” свої володіння, вдаються до старих методів феодального тиску. Іншими словами кажучи, панщини ніхто не відміняв. Волинська панщина від селянського двору з початку до кінця XVIII ст. виросла пересічно з 194 до 240 днів на рік.¹³

Всі ці чинники в сукупності породжують гайдамацький рух, основою якого стали селяни, наймити, міська біднота, утиснені в правах поміщики та православні священнослужителі на чолі з козацькими ватажками. Перша згадка про них датується 1717 р., але деякі дослідники вбачають витoki Гайдамаччини із повстання С. Палія. В. Антонович доводить, що “колискою” гайдамацького руху була саме Волинь ще у 1708 р. Вже на 1712 р. чисельна маса загонів зростає до таких розмірів, що коронний гетьман Адам Сенявський відрядив частину з польської армії на придушення діючих “свавільних груп” в районі Острозької ординації.¹⁴

Надійну опору гайдамаки знаходили у міського населення, що надавало

12 Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. Львів, 1996. № 1. С.85.

13 Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.325.

14 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о гайдамаках (1700-1768) / Ред. В.Антонович. Киев, 1876. Ч.3.Т.3.С.6-7.

інформацію, схованки, постачали їжею. Влада не спустила з рук таке співробітництво. Наприклад, у 1726 р. мешканці містечка Торговиці були обкладені штрафом у 2230 злотих за підтримку гайдамаків.¹⁵ Міщани Луцька взагалі вступили у загони, що діяли навколо міста протягом кількох років в середині і другій половині XVIII ст. Виявом єдності волинян є вчинок любарчан, які сповістили повстанців прийшлих до міста про базування великих сил противника.¹⁶

Спалах повстання розпочинається на Поділлі у 1734 р. і швидко перекидається на сусідні воєводства. Приводом до відкритого виступу став період безкоролів'я у державі і війна за польську спадщину. Командування військ Російської імперії, що звісно втрутилась у справи Речі Посполитої звернулося до магнатських “армій” – надвірного козацтва з проханням виступити проти опонента майбутнього короля Августа III.¹⁷ Виконавцем волі царського уряду став сотник Шаргородської надвірної міліції князів Любомирських І.Верлан. Організація двохтисячного гайдамацького загону за козацьким взірцем під його керівництвом здолала польські підрозділи прединдента на корону Станіслава Лещинського у червні 1734 р. під Кременцем.¹⁸ Незабаром ватажок знову вислав свої загони на Волинь і Галичину, але повстання придушили об'єднані військові сили двох держав.

Після чималої кількості козацько-селянських повстань “ляхи” впродовж століття сиділи, як на порохівій бочці. Підтвердженням цієї тези є уривок з варшавського журналу *"Монітор"* 1765 р.: “від українських селян завжди тхне духом зухвалим, бунтівничим, і якби їх не тримали в страху постійно розміщені там військо й надвірні гарнізони панської міліції, вони негайно збунтувались

15 Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. Київ, 1978. Вип. 21.С.75.

16 Там само.

17 Чухліб Т. "Гайдамащина" в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2008. Вип. 8. С.118.

18 Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: навч. посібник. Рівне. 1997. С. 76.

би.”¹⁹

Якісно відрізнялось від гайдамацького руху широкомасштабне народне повстання 1768 р. назване Коліївщиною, що проходило під прапором захисту православної віри, тобто народні маси об'єднала ідеологічна спрямованість. Тригером стало проголошення російським ставлеником - королем Станіславом-Августом Понятовським зрівняння прав католиків із іншими конфесіями.²⁰ Безумовно, такий хід справ не викликав захват шляхетського стану, внаслідок, 29 лютого 1768 р. відбувся їх з'їзд на Поділлі і постала Барська конфедерація. Частина волинських магнатів не була солідарна з конфедератами - князі Чорторийські, що спиралися на російську підтримку і Любомирські, а Сангушки й Радзивили теж вагалися.²¹ А ось менш заможні шляхтичі палко підтримали протестуючих, бо усвідомлювали, що подальше де-факто керування справами держави Катериною II призведе до можливого винищення їх як стану. Одним із помітних ідеологів, був Міхал Вільгорський- представник руського роду часів Галицько-Волинської держави.²² Конфедерація мала на меті захистити католицьку віру. Насправді її учасники грабували місцеве населення, били православних священиків і спалювали святині.²³ У свою чергу козаки і селяни, очолювані І. Гонтою та М.Залізнякам, жорстоко помстилися кривдникам за всі злодіяння.

Як не дивно, а про плани підняття справжньої “хлопської революції” вже знали на Волині. Приховане стало явним після вилучення управлінцями під час Троїцького ярмарку у Торчині такого собі «Проекту уставу плебейського» 1767 р. Хоч його автор не встановлений, В. Пришляк вказує, що це справа рук польських і не тільки мислителів, що пробували стати “на захист своїх

19 Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.309.

20 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.114.

21 Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: навч. посібник. Рівне. 1997. С.77.

22 Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.317.

23 Чухліб Т. "Гайдамаччина" в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2008. Вип. 8. С.120.

годувальників”, тобто знедолених селян.²⁴ Справді написані ідеї свідчать про захоплення укладача/ів просвітницькими ідеалами - цінності людини, її прагнення до освіченості і покінчення з несправедливим феодальним ладом. У супліці присутній заклик не тільки до селян, але й до міських низів відновити боротьбу на кшталт Хмельниччини і отримати право голосу у станово-представницькому органі держави. Досить пізно спроби цих змін будуть впроваджені у життя.

Щодо участі населення Волинського воєводства, це був загально-селянський виступ, який стихав в одному місці й вибухав в іншому. Наприклад, селяни везли у серпні 1768 р. на Почаївський ярмарок зброю на кількох возах з рибою, однак їх задум було викрито.²⁵ Зважаючи, на такі часті ситуації, робимо висновки про роль ярмарків не тільки для економіки, але і як зв'язкового пункту між повсталими. Учасники Коліївщини зазнали хвилі переслідувань і страшних розправ після придушення польсько-російськими військами. До волинського краю також привозили засуджених у містечку Кодні гайдамак, де здійснювали вирок. У спогадах засудженого Кузьми Гуляєнка згадуються міста Заслав і Острог.²⁶ Крім того, показовою є інформація про зневажливі вигуки волинян щодо гайдамак, яких везли до Львова на страту.

Показовим прикладом уже присмерку Речі Посполитої і відгомінном Коліївщини є події 1789 р. під назвою “Волинська тривога”. Початком вважають ніч із 30 на 31 березня, коли родину поміщика Ігнатія Вилежинського та декілька його слуг вбили кріпаки с. Невірків поблизу Рівного.²⁷ Виконавців злочину швидко розшукали по кривавим плямам на одязі, заарештувавши вже на наступний ранок і суд виніс їм смертний вирок. Ходили чутки про те, що це російський уряд підбурює народ до бунту, поставляючи через своїх купців та

24 Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправи над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. // Коліївщина: право на повстання. Зб. наук. і наук.-популярн. статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років / Упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С. 301.

25 Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправи над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. // Коліївщина: право на повстання. Зб. наук. і наук.-популярн. статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років / Упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С.303-304.

26 Там само. С.306.

27 Антонович В. Вольнская тревога 1789 года. Комиссия для разбора древних актов. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1902. С.15.

православне духовенство зброю. Тому уряд за постановою сейму оголосив загальну мобілізацію шляхти і створив порядкові комісії. Варто відмітити, що жорстока діяльність згаданих органів забрала життя понад 30 селян і міщан, зокрема 13 осіб у Дубно, 5 у Луцьку.²⁸ Того ж року, коли лучани зібрались для обрання делегатів до загальнодержавної наради, навіть, тут влада звинуватила їх в організації заколоту.

Соціальний склад Правобережжя не зазнав суттєвих змін із минулих століть. Основними верствами залишились шляхта включно з магнатами (7,7% від всього населення), духовенство (1,5%), міщани (міщани-християн 1,7%; міщани-євреї – 3,5%) і найчисельніша - селяни разом з козаками становила аж 78,7%.²⁹ Розпочнемо характеристику з тих, хто був “патроном” як у політичному житті, так і невід’ємним елементом соціально-економічного життя Волинського воєводства. Про це свідчить твердження І. Крип’якевича, що польська держава за устроєм була конфедеративним союзом магнатів. Їхні великі земельні наділи, тримали в собі основу економіки - фільварково-панщинну систему господарювання, усталену ще з XV ст. Від початку XVIII ст. влада магнатів почала швидко зростати і серед них на Волині можна виокремити князів Замойських, Любомирських, Сангушків, Чорторійських, Вишневецьких, Яблоновських, Радзивілів.³⁰

Свої землеволодіння магнати збільшували переважно за рахунок королівських дарунків і шлюбних зв’язків, а іноді й самовільного захоплення. Вони, відновлюючи старі села, одночасно засновували нові поселення- слободи, де на певний час (від 5 до 30 рр.) їх жителі не виконували повинності і не платили податки.³¹ Такий продуманий маневр був розрахований на залучення більшої кількості робочої сили, допоки маєток не зросте, після чого вводились різні види

28 Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: навч. посібник. Рівне. 1997. С. 78.

29 Чухліб. Т. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні // Економічна історія України Історико-економічне дослідження в 2 т. Київ, 2011.Т.1. С.495.

30 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 166.

31 Чухліб. Т. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні // Економічна історія України Історико-економічне дослідження в 2 т. Київ, 2011.Т.1. С.497.

ренти. Управляли магнати у своїх володіннях на власний розсуд, ніби в окремій державі. Для того, щоб придушувати опір селян вони використовували і судову, і військову владу.

Шляхта, яка під час Хмельниччини залишилась нізчим, крім своїх давніх привілеїв, послідувала за магнатами. Поширеним явищем стала оренда “веретяної” (безземельної) шляхти земельних наділів у панських маєтках і сплата за них чиншу самому власнику або посесору. Із цієї гілки набирали захисників інтересів магнатерії в сеймиках та судах, адміністративний апарат маєтків - економів, управителів і комплектували їх приватні війська. Інвентар міста Шепетівки за 1740 р. дає зрозуміти характерну диференційованість у середовищі шляхти. У місті проживало 11 шляхетських родин, з яких 7 - Завадські, Домбровські, Солудські і т.д вважались заможними, оскільки мали слуг і наймитів та нерухоме майно: “винниці, стодоли, комори...”.³² Решта вже перебували на нижчому щаблі, і тому сплачували чинш однаково з міським населенням.

Найголовнішим привілеєм як магнатів, так і шляхти, що становив вагому частину прибутків була пропінація - виняткове право на виробництво і продаж спиртних напоїв в межах своїх володінь. Також цей стан монополізував виготовлення селітри і поташу, вилов риби та млинарство. На кінець століття від магнатсько-шляхетського стану української приналежності нічого не залишилось. Її представники покатоличились, або загинули в ході вищезгаданих соціальних перипетій, або взагалі пішли шукати кращої долі на Лівобережжя.

Окремий привілейований прошарок становило духовенство. Переважаючим було католицьке, що походить зі шляхти. Часто боротьба за маєтки ставала яблуком розбрату між шляхтичами і церковними ієрархами. Церковне землеволодіння також утримувалось за рахунок праці, продуктів і грошових сплат селян, тому цілі села входили до нього. В Старокостянтиніві 69 господарств селян належали до власності домініканського монастиря.³³ У XVIII

32 Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С.64.

33 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории.

ст. цей стан збагачується не менше магнатського. Так голова острозького католицького костелу підпорядкував собі 40 димів і пляців.³⁴ Представники духовенства служили ідеологічним виправданням тогочасного устрою та інструментом асиміляції, тому магнати збільшували кількість святинь. Януш Сангушко будує в Старостянтинові ще один монастир в 1750 р. - капуцинський, а православну церкву переводять в унійну і її духовенство отримує поля, сінокоси, хутори.³⁵ У ході останніх поділів Речі Посполитої ситуація кардинально змінюється: більшість уніатського духовенства змушена приєднатись до православної церкви. Протягом 1793-1795 рр. вони втратили у краї маєтки з 9699 підданими.³⁶

Селяни – найчисленніша і водночас найпригнобленіша верства серед населення. У досліджуваному столітті вони вже були не замкнутим станом, але з'явилась розшарованість через розвиток товарно-грошових відносин. В середині стану селяни об'єднувались в громади, очолювані старостами-отаманами, що було необхідним для відстоювання своїх прав. Наприкінці XVII ст. у 3 повітах величина сімей коливалася від 3 до 6 осіб на дим. Сільські поселення були у жахливому стані, змусивши населення мігрувати туди, де визиск через нестачу робочих рук був б менший. Очевидно, чому з 16 сіл Сенявського та Олишівського ключа у Волинському воєводстві за період з 1699-1700 та 1713-1716 рр. переселилося близько третини всього населення, а з 1703-1716 рр. – 743 родини залишили свої господарства.³⁷ Лише у 1700 р. близько 300 втікачів із цього краю осіли на півдні Подільського воєводства.³⁸

Варто нагадати, що магнатське господарство було фільварковим, тобто багатогалузевим товарним господарством, що забезпечувало

1947. Вип. 8. С.40.

34 Бирук М. Населення Острозчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2008. Вип.13. С. 350.

35 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вип. 8. С.40.

36 Зубицька Д. Греко- католицька церква на Волині у XVIII ст. // Terra incognita: студентський науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА , 2018. Вип. 2. С.57.

37 Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // УДЖ. 2000. С. 95–96.

38 Там само. С.96.

сільськогосподарськими продуктами сам маєток, сировину для промислів (мукомельного, винокуріння) і вирощування зернових для зовнішньої торгівлі. Експлуатація селянства здійснювалась через панщину (5-6 днів, а на півночі воєводства – 3-4 дні в тиждень з волоки) і також натуральні та грошові повинності. Відтак, селяни Дубровицького маєтку працювали 3-4 дні на пана, виконували обжинки, зажинки, шарварки, гвалти і сторожували.³⁹ У Бельмажі селяни мусили віддавати десятій сніп на користь францисканців та замку, привозити сюди дрова, виконувати закоски, обкоски, зажинки та шарварки.⁴⁰

В 1754-1769 рр. простежується різке збільшення феодальних повинностей, у тому числі і панщини, яка досягла вже 10-12 днів з волоки і пов'язано це зі збільшенням цін на зерно.⁴¹ Як наслідок, зростає число посівних площ фільварків, тоді як кількість селянських наділів у волинських селах різко скорочується. Більша частина селянства, опинившись у дуже скрутному становищі, змушена працювати наймитами- “гультяями” у заможних верств. Вони брали в позику зерно, худобу для польових робіт, а потім відробляли. Це свідчить про збільшення таких категорій селянства: загородники (без худоби, але з невеликим городом до 3 моргів), коморники або підсусідки (без землі та хати, жили у сусідів) і халупники (без коней, але з хатою).⁴² Відтак, у селі Уніїв коморники становили $\frac{1}{5}$ населення і їх винаймали 17 заможних сімей.⁴³

Ці зміни зафіксовані в інвентарі 1767 р. села Попівці Кременецького повіту, що налічував 15 пунктів повинностей. Селяни цілодворищні відпрацьовували панщину від Св. Юрія до Св. Покрови три дні; півдворищні – по два дні; від Покрови до Юрія цілодворищні – по два дні, а півдворищні – по

39 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.168.

40 Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. // Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового : наук. зб. : матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового, смт. Торчин, 29 верес. 2016 р. / упоряд. А. Силук, О. Мельник. Луцьк, 2016. С. 86–87.

41 Чухліб. Т. Економічна та соціальна ситуація на Правобережній Україні // Економічна історія України Історико-економічне дослідження в 2 т. Київ, 2011. Т.1. С.503.

42 Там само.

43 Близняк М. Інвентар села Уніїва 1785 р. як історичне джерело // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України : наук. зб. : матеріали 54 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конф., присвяч. 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовт. 2015 р., м. Володимир-Волинський. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 150.

одному дню панщини. Загородники як влітку, так і взимку, відповідно до табеля, працювали щотижнево. Окремим обов'язком виносилося прядиво, яке обраховувалося у мотках, а цілодворищні та півдворищні зобов'язані були давати впродовж року курей та каплунів. Прописані були й заборони стосовно продажу продукції пасічництва і самих вуликів без згоди власника. Грошовий податок щороку передбачав сплату ратами (частинами) подимного, за парубків – двох до війська, на сторожу і жовнірів до замку Олексинецького.⁴⁴

Гнітючий феодално-кріпосний лад на Волині спровокував різні форми протестів селян. Від початку століття боротьба набувала масового грабїжницького і збройного характеру. Поновились міграції селян до сусіднього Київського та Брацлавського і осідання їх у слободах з позбавленням плати на 5-6 років.⁴⁵ Після Коліївщини відбувались локальні втечі з панських маєтків, скарги до місцевих судових установ, які переважно пропускали це повз вуха. У згаданій Торчинській Суплиці висловлено прагнення селян щодо зменшення панщини (3 дні на тиждень з господарства); звуження кола повинностей (платити з робочого коня не більше 3 злотих); отримання права власності на землю та користування різними угіддями.⁴⁶ Втім до кінця століття становище селян не зміниться.

Щодо вивчення демографічних питань, то постає загальна як для Волині, так і всієї Правобережної України цього періоду проблема визначення точної кількості мешканців через відсутність єдиного коефіцієнта заселення диму. Його межа коливання розпочинається від 5 осіб- М. Ф. Владимирський-Буданов до 10-11 осіб на дим, тобто коефіцієнт дорівнює 8.5 % за І.О. Ворончук. Цей показник виходить з того, що в одному димі могла проживати не одна родина. Вчений М.

---

44 Близняк М. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці) // Старий Луцьк: матеріали 10 ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці з'їзду європейських монархів у Луцьку, м. Луцьк, 22–23 трав. 2014 р. Луцьк : Терези, 2014. Вип. 10. С. 86-88.

45 Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки". Острого, 2011. Вип. 17. С. 83.

46 Чухліб Т. "Гайдамаччина" в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2008. Вип. 8. С. 119.

Г. Крикун вважав, що на Волині у XVIII ст. мешкало 6,5-7 осіб в одному в димі. О. І. Баранович як і О. С. Компан наполягають на цифрі в 6 осіб.⁴⁷ Ми зупинимось на коефіцієнті 6,5 осіб на дим, який надає можливість мінімального зростання населення.

До цього треба додати те, що всі види джерел описово-статистичного характеру - інвентарі, люстрації, переписи, реєстри подимного проводились, в першу чергу, з фіскальною метою. Вони різняться ступенем вичерпності інформації демографічного змісту. Характерно, що власники міст і державні службовці обминали вказування віку, статі усіх жителів господарства. Зазвичай, вписували лише господаря будинку, який мав сплачувати подимне. На жаль, ці прогалини є вагомими у питаннях встановлення загальної цифри населення, не кажучи про виокремлення категорій чи груп.

Ранньомодерні міста акумулювали в собі основні сфери розвитку тогочасного суспільно-економічного устрою держави. Звісно, їх занепад чи розквіт залежав від багатьох чинників: політико-правових, економічних, географічних, культурних і т.д. Безумовно ці фактори відіграли роль у густоті заселеності, формуванні соціальної стратифікації і етноконфесійної палітри населення міст. Кількість 110 міст і містечок воєводства у досліджуваній період подає М.Б. Близняк. Зафіксований приріст міських поселень вказує на вигоду для магнатів, які навіть із невеликих містечок могли отримати значно більші прибутки, ніж із сіл. Розподіл міст проводився за тим у чийй власності вони знаходились: приватновласницькі були переважаючими - 91%, а решта королівські (державні) і духовні по 4,5%.⁴⁸

Міщани були проміжною верствою між панством і селянством. Населення волинських міст диференціювалось за матеріальним становищем і правами на три стани:

1. Патриціат або міська верхівка - багаті польські та єврейські родини, купецько-лихварська і ремісничка верхівки. Поляки переважно взяли у свої руки

47 Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С.62.

48 Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. С.421.

урядові пости, розпоряджались бюджетом, а євреї орендували господарські об'єкти міста і займались лихварськими операціями. Попри те, що останні не виступали повноправними жителями, але у приватновласницьких містах євреї могли досягти кар'єрного олімпу.

2. Поспільство - люди середнього статку: торговці, майстри і ремісники були фінансовою основою міста, оскільки становили основну і платоспроможну частину населення.

3. Плебс або міські низи-дрібні торговці, підмайстри, учні, слуги, такі категорії селянства, як коморники і халупники. До цієї групи належали всі хто був бідним, розореним і безправним відносно двох перших станів.⁴⁹ Незначна, але показова кількість коморників у Шепетівці в 1740 р. становила 3-4 %. За Д. Борилюком, сюди також відноситься населення передмість.⁵⁰

Протягом значного відрізка історії на житті простолюду не акцентували увагу, бо вважали його мовчазною більшістю. Але ж очевидно, що динаміку і атмосферу міста творили не лише “головні” і “другорядні актори”, але й “масовка”, тобто міські низи. Кожен з них був ланкою ланцюга живлення міста, а якби забрати хоч один стан, то структура деформувалась.

Попри нібито чітко окреслену соціальну стратифікацію, насправді вона не була сталою, адже відбувався перехід представників з однієї верстви в іншу. Міста населяли також магнати, шляхта і духовенство, що не підлягали міському праву, проживаючи у відокремлених кварталах- юридиках. Хоч їх чисельна значимість не була високою, але вони доукомплектовували соціум міст Волині. Наприклад, інвентар Острога 1708 р. зафіксував 17 шляхетських дворів.⁵¹ У Славуті проживало всього 4 шляхетські родини, у місті Шепетівці на 1764–1765-х рр. проживало 18.⁵²

49 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. С.161.

50 Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки. Серія «Історичні науки». Острого, 2009. Вип. 14. С. 64.

51 Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки». Острого, 2008. Вип.13. С. 350.

52 Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острого, 2009.С.64.

Існували й окремі категорії жителів, такі як-от бояри, гайдуки, побережники, залежно від потреб міста. Їх коло зайнятості зводилось до сторожових і охоронних послуг в міських маєтках та складових частин їх господарств. Список імен та прізвищ побережників містить інвентар Шумська 19 липня 1786 р.: Мартин Томашевський, Войцех Заблоцький, Матвій Стрілецький, Томаш Ярушович, Лесько Харчук, Іван Тернюк, Хвесько Корнічук та ін.⁵³ За ранішим інвентарем виокремили ще одну групу- двірських парубків по 14-18 років, що працювали за їжу, одяг, іноді незначну платню, виконуючи доручення панської адміністрації.⁵⁴

Церкви, монастирі чи шпиталі ставали прихистком для жебраків, яким не надавалось громадянство міст і вони були вихідцями із сіл. Проте регулювання їх життя було також чітко визначене у міському праві, тому цю категорію в джерелах можна знайти під назвами “лузні” “лезні” або “вагабунди”.⁵⁵ Привілейованою групою вважались, ті кому дозволили проживати й просити милостиню у місті, але обов’язково під пильним наглядом самоврядного органу. Однак до того моменту, поки вони не становили загрози для населення у вигляді грабіжників, носіїв бруду та інфекційних хвороб. З інвентарного опису Острога 1724 р. отримуємо дані про наявність в місті вулиці “Старецької”, де мешкало лише 6 старців, яких названо “убогими жебраками”.⁵⁶ Міський уряд мав щомісяця звітувати перед замковою адміністрацією щодо неблагонадійних жителів, щоб виселяти за межі міст і забороняв під страхом покарання їх переховувати. По суті такий поділ перетворював частину злиднених в маргінальну групу, але потрібну для очищення і захисту душі християн-міщан благородним вчинком. Непоодинокими були випадки, коли у тестаментях знаходять прописані пожертви і на жебраків, для них спеціально виділяли кошти під час поминальних трапез.

Населення міст Волині зменшилось внаслідок Національно-визвольної

53 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 67.

54 Там само.

55 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.163.

56 Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вип. 13. С. 350.

війни під проводом Б. Хмельницького майже вдвічі. Так, напередодні її у 1629 р. кількість населення краю становила 288184 особи.⁵⁷ На початок століття містам і їх жителям не вдалось оговтатись, що показують демографічні дані інвентарів. В Острозі кількість мешканців в першій половині XVIII ст. становила від 1158 до 1400 осіб (10000 перед Хмельниччиною) при тому налічувалось 188 порожніх житлових приміщень- димів і пляців.⁵⁸ Схожа ситуація була повсюдно, міщани як і селяни шукали кращі умови для існування, тому йшли до сусідніх воєводств. В Олиці в цей період населення становить лише 1073 мешканці і зафіксовано 90 незабудованих ділянок.⁵⁹ Згідно подимних реєстрів 1774-1775 рр. у воєводстві налічувалось 23417 міських димів, якщо помножити їх на коефіцієнт 6,5, то матимемо 152210 міщан. Але ця цифра не є повністю достовірною, оскільки сюди не включені шляхта, духовенство і війська.

Урбанізації міст сприяла гнучка політика свідомих власників, дозволивши городянам займатись торгівлею і ремеслом. До середини XVIII ст. їм вдалося відродити свій потенціал. Із придушенням Коліївщини польська влада посилила контроль за міщанами, сприяючи економічному розвитку міст, що на кінець століття виявилось у зародженні мануфактурного виробництва. Осідання населення у містах, відображає чисельність димів в останній чверті XVIII ст. : Дубно (1127), Заслав (844), Полонне (813), Любар (791), Острог (705), Костянтинів (672), Кременець (607), Луцьк (597), Корець (272).⁶⁰ Наприклад, помноживши кількість димів у Дубно на 6,5, то отримаємо 7325 осіб, Заславі - 5486 осіб, Острозі - 4582, Луцьку - 3880 приблизно і т.д. До кінця століття Корець, Кременець, Костянтинів продовжуватимуть кількісно зростати.

Досить багато факторів, крім вже названих заважали міському населенню покращити своє становище. Часті пожежі вражали міста, деформували їх вигляд, впливали на демографічну ситуацію та знищували всі надбання жителів. Старий

57 Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія. Київ, 2012. С. 439.

58 Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вип.13. С. 346.

59 Терський С. Олика. Історичний нарис // Серія «Літописні міста Волині». Львів: Новий час, 2001. Вип. 1. С.34.

60 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.165.

Заслав через пожежу 1704 р. втратив всі міські винниці та 7 шинків.⁶¹ Ще одним містом, де підряд кілька років ставались пожежі був Старокостянтинів і це негативно позначилось на житті його обивателів. Так сумарно за 1709 - 1710 рр. під час вогняної стихії згоріло 102 будинки християн і 48 - євреїв.⁶² Причиною лих були легкозаймисті дерев'яні будинки, тісно забудовані про що свідчить люстрація міста Володимира 1789 р., де всі будинки з дерева, крім церковної забудови з каменю і цегли.⁶³ Варто звернути увагу і на такий фактор, як використання палахкої соломи для безпечного перевезення імпортованих товарів - вин, шампанського, фаянсу, цитрусових.

“Столичне місто” Луцьк протягом століття потерпало від пожеж. Справжнє лихо охопило місто у 1781 р., коли за декілька годин згоріла більша частина - 454 будинки (див. додаток 9). Цього разу від вогню постраждали сакральні споруди всіх етноконфесійних груп. Вщент згорів кафедральний костел Святої Трійці, костел Марії Магдалини боніфратрів, значно пошкодилось караїмська кенаса та Велика синагога.⁶⁴ Втратою для міста, був його символ - Майдан Ринок разом із ратушею, навколо яких і вирувало життя населення. Т. Стецький спираючись на дані люстраторів, які встановили, що вогонь поширився з будинку одного єврея, причини пожежі таких масштабів вбачав саме у “безумовному перенаселенні цього міста єврейством”.⁶⁵

Адміністрація міст рекомендувала міщанам дотримуватись певних правил, щоб уникати або у разі виникнення швидко приборкувати пожежі. Наявна князівська інструкція від 29 березня 1727 р. Дубенському магістрату, що складається з 16 пунктів, які визначили права та обов'язки вїйта, бурмистрів,

61 Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) // Архіви України. 2011. № 4. С.147.

62 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вып. 8. С.30-31.

63 Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С.17.

64 Котис О. Вогонь і Луцьк або як пожежі “будували” місто. URL: <https://www.volynpost.com/articles/355-vogon-i-luck-abo-iak-rozhezhi-buduvaly-misto> (дата звернення: 19.08.2024)

65 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 58.

магістрату і міщан в цілому.⁶⁶ Ознайомитись з нею могли жителі всіх частин міста, адже вивішували такого роду документи на ратуші.

Для кожного господарства було обов'язковим мати набір “першої необхідності” для гасіння пожеж: гак з дерев'яним держаком, шкіряне відро, сокира, ківш завжди наповнений водою, драбину. Особливого значення надавали триманню у чистоті горищ і коминів, які мали бути розчищені від сажі хоча б раз на тиждень, обліплені глиною і обкладені бляхою. Так, як Дубно розташовувалось на перехресті торгових шляхів, без заїжджих будинків тут не обійшлося. Згідно інструкції постояльцям заборонялось тютюнопаління і сон у місцях, де б містились солома чи інші легкозаймісті матеріали. Для цього потрібна була нічна сторожа і освітлення впродовж ночі за допомогою ліхтаря. Найшвидший доступ до ставкової води визначений трьома вулицями, а дві бочки води мали завжди стояти перед ратушею за дотриманням чого слідкувала єврейська громада.⁶⁷ До превентивних заходів належала підтримка чистоти мостів, вулиць і передмість, де вимагали покривати споруди господарського призначення соломою, а житлові будинки дубовим матеріалом. Також потрібно вказати про пункт, за яким мешканці не залишались осторонь подолання стихії, оскільки запровадили штраф.⁶⁸

До схожих заходів вдалися і у Заславі. Тільки покарання осіб за невиконання умов тут було жорсткішим, доходючи до фізичного. Так само долучали євреїв до пожежної безпеки, однак вже у грошовому аспекті, що збирали на утримання нічної сторожі.⁶⁹ Відповідальним за контроль в обох містах назначили бурмістра, який здійснював його що два тижні, тоді ж як в Олиці це доручили службовцям - “квартирмістрам”. Впровадження

66 Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2020. Вип. 30. С.6.

67 Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2020. Вип. 30. С.8-9.

68 Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2020. Вип. 30. С.8-9.

69 Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zaslavia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. // Ізяславщина. Від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання. Ізяслав; Острого, 2013. Вип.1. С. 74.

“антипожежної програми” дає розуміння опіки власників задля покращення життя міського населення і те, що ці заходи були колективно націлені, не обмежуючись становою приналежністю.

Негативним чинником для демографічних показників населення та економіки стали епідемії інфекційних хвороб - чуми, віспи, тифу, кору, сухоти. Вони забирали життя кваліфікованих ремісників і купців. У зв'язку з цим зачинялись цехи, припинялись торги та ярмарки. Наприклад, смертоносним для міст Дубна (8 тис.), Заслава (4 тис.) й Костянтинова (майже не залишилось населення) був спалах чуми 1770- 1771 рр.⁷⁰ Того ж року хвороба дісталася і Рівного, змусивши міщан, шукати порятунку у церкві. Інфекційні хвороби розносили люди мобільного чи антисанітарного способу життя, тобто військові і жебраки. Так епідемія тифу розгорілась серед коронного війська у 1780 р. в трьох населених пунктах Кременецького повіту.⁷¹

Річ Посполита здійснювала управління містами на своїх володіннях на основі поширеного ще з середньовіччя міського права, яке має загальну назву - магдебурзьке. Воно надавало населенню міста право на самоврядування і регулювало різносторонні аспекти його життя. Маємо відомості, що у XVII-XVIII ст. такий привілей був наданий ще декільком волинським містам: Горохів, Турійськ, Клевань, Миляновичі, Аннополь, Тайкури, Мізоч, Торговиця та інші.⁷² Заслав отримав повторне підтвердження у 1755 р., а нову назву Ружиямпіль отримав Устилуг після надання права 23 жовтня 1758 року.⁷³

Однак магдебурзьке право не було сталим, змінюючись відповідно до вимог часу і підлаштовуючись регіонально, адже до нього вплітались звичаєві норми. Думки знаних істориків розділились - наприклад, І. Каманін, В. Антонович, В. Отамановський вважали, що від магдебурзького права більше шкоди, ніж користі, інші - О. Компан, Я. Ісаєвич, П. Сас схвально ставляться до

70 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.155.

71 Там само.

72 Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія “Географія”. 2016. Вип.1. С. 38.

73 Ołdakowski E. Uściąg – zapomniany port Wołynia // Znicz. 1936. Nr. 6. S. 82.

цього явища, вбачаючи у ньому складові для поступу міст.⁷⁴ Причини стагнації вони вбачали у законодавчій політиці влади Речі Посполитої. І це більш наближене до істини, бо становище самоврядних міст все ж було кращим від королівських. Дійсно слабкість політичного керма заважала навести порядок у містах і відродити колишнє значення цього права.

Найвагомішим аргументом на користь магдебурзького права було створення юридичного підґрунтя для торгово-ремісничих занять міщан і їх можливість обирати чи змінювати сферу зайнятості. У досліджуваній період можна говорити про видозміну і занепад міського права. Важливо, що з другої половини XVIII ст. грамоти надавали не як особливі права жителів на самоврядування, широкі торговельні та інші пільги, а обмежувались лише привілеями для проведення ярмарків, інколи відкриття шинків.⁷⁵

Згідно цього права органом міського самоврядування був магістрат, складаючись з ради, яку очолював бурмистр і лави, на чолі з війтом, виконував різні функції, проте у цей період зникає їх чітке розмежування. Відомо, що в ратуші у визначені дні проходив загальний магістратський суд, де вирішувались нагальні справи. У правовому відношенні війт підпорядковувався королю, розпоряджався міськими прибутками, частину з них віддавав власнику, відділивши свою частку. У приватновласницьких містах на посаду війта магнат міг призначити як шляхтича, так і міщанина. Наприклад, у Ляхівцях, щоб стати посадовцем потрібно набути громадянства міста, при цьому рівень освіченості не був визначальним.

Стосовно посад міського самоврядування, то їх посіла заможна частина повноправного населення міста - цехмістри, ремісники, купці. Решта жителів прагнула контролювати дії адміністрації, тому в Олиці постав орган з промовистою назвою "рада 30 мужів".⁷⁶ Функцією її був нагляд за міськими видатками і надходженнями, виконання сторожових повинностей жителями. Таке рішення

---

74 Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. // Ефективність державного управління: зб. наук. Праць Львівського інституту державного управління при Президентові України. Львів, 2009. Вип. 18 / 19. С. 229 – 230.

75 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.80.

76 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.162.

цілком розумне, адже запобігало певним чином втручанню власника, посесора чи старости міста. Останні чинили більш відкритий, ніж раніше тиск у королівських містах, безцеремонно втручаються в справи обох колегій, встановлюють понаднормові податки і повинності.⁷⁷ Але треба ще згадати внутрішній чинник руйнування “магдебурії”, пов’язаний із корумпованістю, фінансовими порушеннями, які зруйнували повагу до міської влади. Отож, право на самоврядування втрачає своє колишнє значення.

Особи, що мешкали у містах ділились на дві групи - громадян і негромадян. Умовами для набуття статусу міщанина було визначене постійне проживання у місті і професійна зайнятість у торгівлі та ремеслі. Існували категорії, які були негідними для отримання громадянства, а саме ті, хто народжені у незаконному шлюбі, екскомуніковані, євреї, особи, що вели аморальний спосіб життя і не займались міськими справами, тобто пияки, жебраки, гультаї.⁷⁸ Процедура його набуття була доволі цікавим і градаційним процесом у волинських містах. Інструкція для здійснення номінації присутня у “Книзі міщанського стану”, куди вписували громадян.

Наведемо приклад містечка Ляхівці з названою книгою і розпорядженням власника Августа-Доброгоста Яблоновського. Отож, спочатку члени магістрату визначали чи особа, виявивши бажання стати громадянином є гідним кандидатом. Якщо людина підходила по усім критеріям, схвально допускали до наступного рівня. Збиралось нове засідання магістрату, що включало цілий церемоніал. Завершувалась ця процедура виголошенням листа присяги і вписуванням до міської книги нового члена громади, який отримував права та привілеї.⁷⁹

77 Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С.321.

78 Близняк М. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-конф. присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12–13 груд. 2013 р. : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Ковель : Ковельська міська друкарня, 2013. Вип. 50. С. 397.

79 Близняк М. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-конф. присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12–13 груд. 2013 р. : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Ковель : Ковельська міська друкарня, 2013. Вип. 50. С.397-398.

Можемо назвати імена тих, хто став “славетним і вільним” у Ляхівцях: Кірик Хаудировський, Теодор Грелицький, Олександр Липський та ін. Вони отримали як і решта право безмитної торгівлі в усіх володіннях магната Любомирського, тому це було вигідним для людей відповідної сфери, створивши умови до розширення їх зв’язків по всьому воєводству. Громадяни звільнялись від підданських повинностей, наприклад, солдатських постойів і права пропінації натомість сплачували інші податки грошима. Варто назвати основоположні привілеї: повноправні жителі могли, повідомивши економа чи власника обирати місце під ставки, де можна було встановити млини, валяльні тощо. На визначених князем місцях насаджувати городи і сади, влаштовувати пасіки без стягнення десятини. Прерогатива вилову рибу волоком, полювання якісно вирізняла міщан-громадян від інших мешканців. Обов’язками громадян було у визначений термін сплачувати відповідні податки.⁸⁰

Весь описаний процес наводить на думку, що громадянство було для тогочасної людини пропуском квитком для поважного статусу у громаді, побудови кар’єри, можливістю займатись улюбленим ремеслом і звільненням від загальних повинностей. Власник міста сам був зацікавлений у збільшенні повноправного населення і наданні йому магдебурзького права для збільшення економічних прибутків своїх володінь. Це доводить факт, що власники клопотались у “Його величності” про надання їхнім містам такого подарунку. З одного боку, міське право певною мірою звільнило містян від засилля і суду феодалів, а з іншого - закріпило привілеї і обов’язки міських станів.

Дискусійним постає питання ролі згаданих юридик у життєдіяльності міст. Існували магнатські, шляхетські, духовні (жалувані королівським привілеєм), цехові, війтівські та раденькі (міські). Утворення останніх зводилось до двох основоположних способів. Перший відбувався в результаті поділу приватновласницьких міських поселень між декількома магнатами, коли ці

---

80 Близняк М. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині : матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-конф. присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12–13 груд. 2013 р. : наук. зб. / упоряд. А. Силук. Ковель : Ковельська міська друкарня, 2013. Вип. 50. С.397.

частини отримували особливий юридичний статус та адміністративне управління. Інший- характерний для великокнязівських міст проходив, коли магнати купували або частіше захоплювали міські землі і внаслідок цього відбулось адміністративне та правове відокремлення підданих, які там проживали.⁸¹ В економічному плані негатив юридик полягав у тому, що світські або духовні особи покладали увесь фіскальний тягар на жителів самоврядної чи старостинської частини міста. У Кременці в другій половині 1780-х рр. так отці василіани та францисканці відмежувались від сплати міських податків і забезпечення жовнірських постойів, а отці тринітарії нічого не виконували і не сплачували з утримання ґрунтів.⁸² У юридиках також мешкали люди ремесла й торгівлі (часто втікали сюди селяни), тому це створювало конкурентну ситуацію, але водночас не давало змоги відокремитись цим сферам у містах. У Дубно в 1726 р. функція збирання податків перейшла від люстраторів і комісарів до цехів із ціллю притягнути до оподаткування жителів юридик, але це мало, що змінило.⁸³ Конвокаційний сейм 1764 р. заборонив магнатські і церковні юридики.

Не менш тяжким для міського населення як і сільського було економічне явище посесія - заставна оренда, яка стала причиною збільшення повинностей.⁸⁴ Магнатська верхівка любила розкушувати і тому часто могла “ходити у боржниках” або хотіла примножити свої багатства. Відтак у пана не лишалось іншого виходу, тому віддаючи посесору (орендатору) місто чи село він отримував значні кошти, за які покривав борги. У свою чергу тимчасовий власник отримував місто з усіма його угіддями і чинив сильний визиск з міщан, щоб не тільки повернути витрачені кошти, а й збільшити доходи до максимуму. Зрозуміло у якій ситуації опинились зубожілі міщани Старокостянтинова в 1719 р., що хотіли покинути його, якщо власник не виконає їх прохання - “не віддавай

81 Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. С.365-366.

82 Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С.23.

83 Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.) // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. Киев, 1914. С. 286.

84 Чухліб. Т. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні // Економічна історія України Історико-економічне дослідження в 2 т. Київ, 2011.Т.1. С. 504.

нас, спадкових своїх підданих, в вічну неволю, бо всі підемо”.⁸⁵ Часто вдавались до цієї практики магнатські роди Заславських і Любомирських. Наприклад, Францішек Фердинанд Любомирський протягом 1751-1757 рр. тричі здавав місто Новий Остропіль різним орендарям і лише за останні три роки отримав від Міхала Соколовського 21 000 злотих.⁸⁶

Ми окреслили права і можливості міщан, а тепер проаналізуємо їхні обов’язки, тобто повинності визначені “звичаєм та необхідністю” і представленні трьома видами ренти: натуральною, відробітковою, грошовою.⁸⁷ Крім цього, міське населення сплачувало усталений ще з минулого століття податок - подимне (поголовне для євреїв). Існували і інші державні податки - чопове, шеляжне за виготовлення і продаж алкоголю. Запровадження в міське життя фільварків, хоч і мало на меті посилити економіку, на практиці поставило в одну колію із селянами міщан, які покидали ремісниче виробництво і переходили до землеробства.

До відробіткової ренти відносились: шарварки, гвалти, толоки, подорожчина тощо. Згідно інвентаря Нового Острополя 1751 р. міські піддані працювали на пана по 2 дні на тиждень в одному півріччі і по 1 дню в другому.⁸⁸ Відробіткові повинності визначені замковою адміністрацією міста стосувались жнив, косіння, праці на лісових угіддях. Кожен чиншовик мав нажати озимини і ярини дві копи. Ціна за користування пляцями, городами в місті і передмістях тут варіювалась. Наприклад, в Острозі сплачували за це 50 злотих на 1714 р.⁸⁹ Міщани Нового Острополя платили за підводну повинність - 100 злотих, частина з них сплачувала нормований чинш на день Святого Мартина до скарбу княгині

85 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вип. 8. С. 31.

86 Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2023. № 34. С.16.

87 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.163-164.

88 Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року) / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 249–250.

89 Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. Острог, 2012. Вип. 2. С. 67.

Барбари Сангушко. Натомість жителі Степані у 1723 р. мали її виконувати лише з веління князя за крайньої потреби, а загалом були звільненні від підвод і, навіть, відправки посланців з листами.⁹⁰

Нікуди не зникла і натуральна данина, що варіювалась, але приблизно становила десятину від наявної худоби, рослинної продукції господарств міщан чи за оренду панських угідь. Найкраще це можна відстежити на прикладі міст Корецького князівства (1759), де власники халуп віддавали по 3 курки щороку або платили по 10 грошей за кожну; міщани мали привезти 30 возів сіна до двору; дати “зсипки” вівса для капітана у розмірі 30 осьмак; пасічники платили бджільну десятину, якщо менше 10 пеньків, то 15 грошей за кожен; зафіксовано данину грибами у вінках по 100 штук, хмелем у чвертках та червцем у ложках.⁹¹ В різних містах віддавали яйця, каплунів, тютюн, лой, кмін, прядиво тощо.

Визначником податку і повинностей для містян був рід їхньої професії, а також те чи працювали вони на потреби міста і панського фільварку. Приміром, острозькі мельники сплачували досить високу “поколіщизну”, яка з 1708 по 1724 рр. зросла у 2 рази - з 45 до 90 злотих.⁹² Поширеною серед луцьких ремісників була холдовщизна, а в Острозі- “табеля”, яку сплачували двома частинами щороку. Однак Шумчани Криштоф Мельник, Микита Мельник та Іван Мельник на 1760 р. звільненні від усіх робіт і плат, бо їхня продукція користувалась попитом і у ближніх населених пунктах.⁹³ Крім вище переліченого, важливе місце займали охоронні та військові повинності, адже в разі нападу ворогів кожен острозький господар будинку повинен забезпечити себе зброєю і у повному бойовому спорядженні прийти до міських брам чи валів. Недотримання вимог могло закінчитись ув’язненням. Корецькі міщани давали на міські складки порох, олово, різну амуніцію, пропорційно щорічним потребам, тоді як у Клевані

90 Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С.29.

91 Там само. С.31-32.

92 Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. Острог, 2012. Вип. 2. С. 67.

93 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 67.

кошти на порох брали з євреїв, які відкуплялись за не виконання “гвалтовних робіт” на шабат.⁹⁴

Як в кожному правилі є виняток, так і для окремих груп міщан в кожному місті існували визначені поступки. В першу чергу, це стосувалось тих, хто забезпечував правопорядок і безпеку. Так, наприклад, у Межиріччі Острозькому, де проживали жовніри дубенського гарнізону скасовувалась їх плата та повинності. До цієї когорти належали побережники, пасічники і новоосілі у Шумську, які позбавленні сплати усіх повинностей за догляд скарбових лісів та пасік. Звільнили від повинностей за інвентарем 1788 р. у Лабуні представників панської адміністрації та міського уряду, козаків, десятників, побережників.⁹⁵ Під тимчасову лібертацію від податків підлягали міщани- погорільці. З відомих нам випадків звільнення від сплати “міської складки” отримали мешканці Дубна у 1727 р., у Заславі постраждалим надали податкові пільги. На користь населення послужило рішення прийняте зібранням “колегії 30 мужів” міста Олики у 1780 р., за яким четверо міщан домоглись не тільки звільнення на рік від податків, а й відшкодування у вигляді повернення вже сплачених коштів.⁹⁶

Потреби міського населення забезпечували ремесла і торгівля. Ремесла мали дві форми - організовану у вигляді цехів і неорганізовану - партачів поза цехом. Цехи посіли вагому нішу у соціально-економічній інфраструктурі міст, адже захищали права і опікувались своїми ремісниками, встановлювали торгіву монополію на певні товари, стабільні ціни, визначали і стежили за дотриманням якості виготовлених товарів чи послуг. Професійні організації мали внутрішню структуру, яку складали майстри, підмайстри та учні.

Головними ремісничими центрами краю у XVIII ст. можна назвати міста: Дубно, Острог, Луцьк, Старокостянтинів, Володимир, менш значимими були Олика, Ляхівці, Заслав. Широке коло зайнятості мали острозькі ремісники, що

94 Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 29.

95 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 55.

96 Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С.8.

представляли 40 спеціальностей і сумарно налічували 60 осіб. У 1758 р. у Старокостянтиніві зафіксовано ремісничі цехи таких професій: овчинники, чоботарі, шорники, ткачі, канатники, ковалі, слюсарі, столяри, бочарі, колісники, гончарі, м'ясники.⁹⁷ На цехи накладались податки і повинності, які збирались їхніми членами, а досвідчених спеціалістів забирали для виконання різної роботи в маєтку чи замку. Ремесла процвітають у Мізочі, де згідно виданого Ю. Кастаном Дуніним-Карвицьким 1763 р. статуту цеху, там працювали слюсарі, римарі, столярі, ковалі, рушничники, годинникарі, а пізніше додалися кушніри, бондарі, гончарі, шевці, стельмахи, чинбарі, сідлярі.⁹⁸ Натомість у багатьох містах цехи об'єднувались, а відбувалось це через конкуренцію з ремісниками-партачами, зазвичай євреями, які не підпорядковувались цеховому устрою. Наприклад, у Луцьку, де з 20 цехів залишилось лише 4 або через малу чисельність взагалі зникли, як у Володимирі в 1789 р.⁹⁹ Часто виходом ставало покидання справ і перехід до землеробства.

Із занепадом цехів на Волині з'являться магнатські мануфактури, де існував поділ праці, поряд з підданими працювали наймані працівники, виконуючи висококваліфіковані роботи. Вони стали новим етапом у міській економіці. Знаковою подією для Волині стало заснування Юзефом Чорторійським порцелянової мануфактури у містечку Корець в 1783 р. чому сприяло віднайдення різного роду глин та інших мінералів поблизу р. Корчик.¹⁰⁰ Окрім, запрошених німецьких та угорських фахівців, на ній працювали місцеві майстри, тобто українські та польські селяни. Серед них з'явилися гіпсомодельники, ливарники, оздоблювачі, випалювачі тощо. Фаянсова продукція-статуетки, чайні і столові сервізи, табакерки, медальйони мали

97 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вип. 8. С.35-36.

98 Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року // Острозька давнина. Науковий збірник. Острог, 2013. Вип. 2. С.219- 220.

99 Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного Отдела Русск. Географ. Общества. Киев, 1874. Т. I. С.187.

100 Гуржій О., Ресент О., Н. Шапошнікова. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С.131.

привабливий вигляд, хорошу якість і недорогу ціну, тому користувалися попитом від Москви до Валахії.¹⁰¹ Крім неї у Корці ще були суконна, полотняна та шкіряна мануфактури. Волинь також славилась своїми лісовими багатствами. На 1795 р. тут працювало аж 18 поташних мануфактур.¹⁰²

Поряд з ремеслами існували промисли, серед яких виділялись гуральництво і млинарство. Без дрібних гуралень і пивоварень не було майже жодного магнатського маєтку, адже за право виготовляти алкогольні напої міщани платили кошти. В Острозі відомо про 6 винниць, 3 броварні та 8 солодовень, які розташовувались біля замку та на Зарванському передмісті і 2 млини по 3 кола в ординатській частині міста.¹⁰³ Наявність млинів дозволяла виготовляти борошно різних сортів, очищати крупи і валяти сукно, що потрапляло на ярмарки і торги. Різна кількість млинів була у Межиріччі, Заславі, Гощі, Мізочі.

Така значна продукція вимагала постійних ринків збуту, тому ведення торгівлі мало внутрішній і зовнішній характер. Про це свідчить наявність у кожному місті чи містечку ринкової площі. Через край проходили важливі міжнародні шляхи, що давали змогу безпосередньо вести торгівлю з Річчю Посполитою, Австрією, Росією, німецькими землями та деякими країнами Європи. Сухопутний шлях йшов напругу до Сілезії і Гданська, а дорога Луцьк – Ковель була головним сполученням з Білоруссю.¹⁰⁴ Користувались попитом для експорту такі товари: збіжжя- пшениця, жито, просо, ячмінні і гречані крупи, полотно, прядиво, поташ, аніс, лой, деревина переважно дуби, шкури. Натомість, у воєводство ввозили: шовк, сукно, бавовняні вироби, прянощі, порцеляну, папір, знаряддя для господарства і кращі породи худоби. Найважливішим

101 Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник / упоряд. М. П. Манько. Острого : Свинарчук Р. В., 2009. Вип. 2. С.260-261.

102 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острого: Вид-во НаУОА, 2021. С.184.

103 Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості // Наукові записки Національного університету “Острозька Академія”. Серія “Історичні науки”, 2009. Вип. 14. С. 76.

104 Пришляк В. До питання про торговельні комунікації та митні системи українських земель першої половини XVIII століття // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. ССXL. С. 378.

портовим містом був Устилуг, по якому відправляли зерно й інші товари до Балтики. У 1732 р. із Заславського ключа вивезли близько 50 лаштів пшениці.¹⁰⁵

Щонедільні торги стали обов'язковими, надаючи міщанам продукти харчування, в основному поспільству та сировину для їхніх ремесел і промислів, перетворившись на обмінний пункт між містом і селом. В містах на центральній ринковій площі відбувалась щоденна торгівля у крамницях, де була універсальною та ятками- спеціалізованою.¹⁰⁶ Значення ярмарків полягає в розподілі товарів придбаних у великих торговельних центрах по ринках- торгах віддалених регіонів, тобто покращенні економічного зв'язку між ними. Оскільки сіль була товаром першої необхідності, тому за нею їздили до Дрогобича, що дозволило накопичити великі запаси солі, для яких у Луцьку, Кременці та Славуті будувались склади.¹⁰⁷ Для Луцька право складу зіграло негативну роль, адже його намагались обійти іноземні купці.¹⁰⁸

Контрактові ярмарки, що перенесли зі Львова до Дубна у 1774 р були найорганізованішою формою торгівлі, оскільки на них з'їжджались пани і купці, укладаючи нові угоди або розраховувались по старих. Участь в ярмарках брали магнати, шляхта, купці та ремісники із Варшави, Києва, Львова, Бердичева і, навіть, Одеси.¹⁰⁹ Торговці наприкінці XVIII ст. з околиць Дубна та Луцька часто купували у подільському місті Балта у місцевих селян коней, рогату худобу, вівці, а також сир, масло, свіже сало, дерев'яне та пісне масло.¹¹⁰ Однак не всюди торгівля так процвітала. У Заславі, крім ярмарків занепадає і міська торгівля, що пов'язано із відмовою міщан займатись нею через неправомірні дії власників. Таким чином, частку купців і крамарів склали тут лише євреї.

105 Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVIII століттях // Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження. Хмельницький, 2013. С.81.

106 Сидоренко О.Ф. Торгівля // Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Київ, 2003. С. 1065.

107 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття: навч. посібн. / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.175.

108 Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідомл. Волинської регіональної історико-краєзн. конференції. Луцьк, 1985. С. 206.

109 Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI-XVIII століть // Нова педагогічна думка. Рівне, 2018. № 2 (94).С.108.

110 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. С.174.

Окреме значення відводиться для з'ясування етноконфесійного складу, адже ще від XVI ст. населення Волині було поліетнічним. В містах проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени, караїми.¹¹¹ Церкви, костели, синагоги, мечеті, кенаси свідчать про існування конгломерату релігій. У XVIII ст. співвідношення між корінним населенням та національними меншинами змінилось, оскільки прибули поляки і євреї.

Чисельно у містах переважали українці, бо їхнім джерелом поповнення були завжди селяни. Встановити точну кількість неможливо, адже українців не відділяли в описово-статистичних джерелах від поляків, вказуючи лише при оподаткуванні дими “християнські”. В 1740 р. в Шепетівці нараховувався 171 “християнський” будинок.¹¹² Також через це важко відслідкувати скільки було православних, католиків чи уніатів. М. Близняк рекомендує у такому випадку спиратись на імена та прізвища або патроніми (прізвиська) осіб в списках інвентарів чи люстрацій. Українські традиційні імена - Василь, Іван, Данило, Кузьма, Лук'ян, Остап, Назар, а польські - Міхал, Томаш, Ян, Ярош.¹¹³ Проте треба врахувати, що іноді українські імена могли інтерпретувати на польській маневр. Порівнюючи період після Хмельниччини, із середини XVIII ст. простежується зниження питомої ваги українців, що коливається від 45 до 60 % від загального числа жителів.

Поляки на відміну від українців, які працювали на землі та займались ремеслами-промислами, обіймали різного рівня управлінські пости і опікувались релігійно-освітньою сферою. Виходячи з цього вони віддавали перевагу містам, ніж селам. Інвентарний опис Шепетівського ключа за 1764-1765 рр. надає 16 – 20 % поляків у місті і близько 6-10 % у сільських поселеннях.¹¹⁴ Заможні

111 Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики // Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С.140.

112 Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С.62.

113 Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія “Історичні науки.” Острог, 2008. Вип.13. С.348.

114 Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009.С.66.

представники етнічної групи забудували міста костелами, а католицькі чернечі ордени займались освітньою та благодійною діяльністю. У Володимирі 1786 р. завдяки василіанам була відкрита перша аптека у краї.¹¹⁵ Також на середину 1750-х рр. у місті з'явилися єзуїтський костел з монастирем, монастир та каплиця капуцинів, а при їх світські школи. Якщо говорити про кількісний показник, то за люстраціями 1786 р., тут проживало 117 поляків.¹¹⁶ Окатоличення українців і навернення до уніатства впродовж всього періоду стали помітними наприкінці століття як акцентував А.Перковський. Найвиразніший приклад 3954 католиків лише в Острозі.¹¹⁷

Вирізнялись серед етнічних груп євреї своєю підприємницькою вдачею і хистом, навіть, у важкі для решти часи отримувати вигоду. У XVIII ст. євреї досягнули економічного лідерства, займаючись торгівлею, ремеслами, орендою і виготовленням спиртних напоїв, чому сприяв ряд чинників. Сільське господарство було для них не у пріоритеті, хоча дубенський кагал користувався однією волокою монастирської землі.¹¹⁸ Єврейська громада мала право на окремий орган самоврядування кагал (з івриту — зібрання народу), що мав залежні від нього прикагалки. Кагали в 3 повітових містах, а також в Острозі та Олиці мали право на скликання окружних сеймиків, що входили до Коронного сейму Речі Посполитої. Така широка автономія сприяла зростанню їх чисельності, що можна відстежити на прикладі Острога в першій чверті XVIII ст. Отже, у 1708 р. інвентар нараховує 109 єврейських димів, наступний 1724 р. уже 127 димів, де мешкало 540 осіб, а ще через 4 роки цифра досягає 165 димів.¹¹⁹ У другій половині століття були проведені загальні переписи єврейського

115 Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 10. С.100.

116 Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 10. С.100.

117 Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 4. С.207.

118 Близняк М. Інвентар міських волон Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. // Острозька давнина : наук. зб. Острог : Вид-во НаУОА, 2015. Вип. 4. С.181.

119 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С.73.

населення задля збільшення оподаткування, що стали наслідком вагомих змін у житті громади.

Караїми як давня етнічна група, з'явилися на початку XV ст. і проживали у Луцьку на вулиці Караїмській (їхні будинки були перемішані з єврейськими) та прилеглих селах, де закладились їх фільварки. Як зауважила О. Компан, серед караїмів “були добрі виноградарі, ремісники і особливо купці”, тобто їх присутність відігравала важливу роль в економічній життєдіяльності міста.¹²⁰ Належачи до корінних народів Криму, вони могли легко знайти спільну мову з кримськотатарськими і турецькими купцями, тому отримали привілей на безмитну торгівлю. У XVIII ст. їх чисельність згідно джерел становила 104 особи. У столиці воєводства нарахували біля 80 господарів.¹²¹ Етноспільнота подібно до єврейської зберегла свою самобутність, а її представники були миролюбивими у соціумі і працьовитими. У зв'язку з монополізацією єврейською громадою міської торгівлі і ремесел, караїми під кінець століття зосередились на промислах, дрібній торгівлі та перевізництві на далекі відстані. Згідно проведеної люстрації 1789 р. відомо про наявність у місті щонайменше 6 будинків, 2 кам'яниць і школи цієї громади.¹²²

Татари, в силу різних обставин - полону чи переховуванню від репресій влади стали однією з етнічних груп Правобережжя і Волині зокрема. Саме у краї мешкало 23 із 70 татарських поселень. Одна з найбільших і найдавніших (близько 500 р.) знаходилась в с. Ювківці Острозького повіту.¹²³ Характерно, що громада заселяла здебільшого приватні міста- Острог, Старокостянтинів, Межиріч, Полонне, Дубно і королівський Луцьк. Специфіка військової структури і обширність території держави зробили необхідністю створення приватних армій магнатів для захисту їхніх володінь. Відтак татари потрапили на службу до

120 Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ, 1963. С.95.

121 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С.62.

122 Там само. С.70-71.

123 Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. С. 72.

надвірних хоругв і гвардій у XVII ст. Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Заславських.¹²⁴ За свої обов'язки вони отримували земельні наділи, використовуючи для власних господарських потреб.

Інвентарі Острога не подають точної кількості татарського люду для цього періоду, хоча є інформація, що власники сприяють їх поселенню. До прикладу, Олександр Домінік Любомирський (1693-1720), власник ординатської частини Острожчини з 1709 р., надав татарам Урочище Хизники, де було 12 пляців.¹²⁵ Характерним для волинських міст було проживання кожної нацменшини в окремому кварталі. Тож вулиця Татарська і Татарська вежа, мечеть, залишки кладовища (мазуру) і пекарня, де готували їжу, відповідно до їхніх релігійних норм в Острозі відображають повноцінне життя общини. Татари освоїлись і біля Острога – у селах Хорові та Розважі. У Старокостянтиніві на кінець 50-х рр. нараховувалось 10 татарських господарств.¹²⁶ Вони мали власне самоврядування і були задіяні також у військовій справі. Необхідно сказати, що у досліджуване століття татар спіткала значна асиміляція.

Схожа доля чекала і вірменську громаду, яка була представлена у незначній кількості в містах Старокостянтиніві, Кременці, Дубровиці, Острожці, Дубно, Кременці, Острозі (див. додаток 3). Значна кількість вірмен у Луцьку протягом кількох століть належала до заможних міщан, оскільки були задіяними у зовнішній торгівлі з Османською імперією. Сприяла цьому схожість їх кипчацької мови до турецької і кримськотатарської. Втім, обороти їхньої східної торгівлі у XVIII ст. знизилась через конкуренцію з євреями, польською шляхтою і військовими гарнізону.¹²⁷ Попри нібито релігійну незалежність у Дубно відомий випадок примушування етноконфесійної групи до навернення в унію.

124 Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. Київ, 2018. Вип. 3. 2018. С. 257.

125 Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія "Історичні науки". Острог, 2017. Вип. 26. С. 9.

126 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вип. 8. С. 39.

127 Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення правобережної України у XVIII ст. // Terra incognita: студентський науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С.38.

Такий чинник призвів до згасання вірменських громад і у Луцьку, де в 1700 р. нараховувалося 11 вірменських сімей, а в 1783 р. парафія вже не діяла.¹²⁸ Можна припустити, що вони залишили ці міста або піддалися асиміляції.

Доповнювали етноконфесійну палітру Волині менш зафіксовані національні громади. Наприклад, у Володимирі та Луцьку ще від XI ст. утворились німецькі колонії, але масове заселення краю почалось наприкінці досліджуваного періоду.¹²⁹ Німці також були задіяні у сфері торгівлі і утворили ремісничі цехи, за зразком свого магдебурзького права. У джерелах зустрічаються поодинокі згадки про циган. У 1746 р. циганський вїйт Казимир Францішкевич мешкав у Теофіполі на вулиці від Кременецької брами.¹³⁰ На жаль, через зазначені вище пожежі, військові конфлікти була знищена різного роду документація, тому маємо досить обмежені дані почерпнуті з джерел. Люстратори Луцька у 1789 р. вписали і одного купця- угорця, що проживав на вулиці Ринковій і орендував кам'яницю латинської капітули.¹³¹ Якщо узагальнити бачимо, що представники іноетнічних груп взяли у свої руки ті заняття, які не мали успіху в українців.

Отже, населення Волинського воєводства у XVIII ст. зіштовхнулось з цілим рядом як прогресивних, так і зворотних явищ й процесів. Тривала Північна війна, супроводжувальний грабунок населення військами, феодалний тиск на тлі національно-релігійного гноблення, спричинили участь волинських селян і збіднілих міщан у національно-визвольних рухах, що продемонстрували єдність і волелюбність народу. Соціальну структуру населення визначали такі стани: магнати зі шляхтою, духовенство, міщани, селяни і військові. Магнатсько-шляхетська верства і духовенство зосередили у своїх руках світський і духовний

---

128 Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Логос, 2012. С. 213.

129 Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 10. С.97.

130 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 160.

131 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С.66.

скіпетр влади знову, оволодівши обширними територіями. Селяни були основною виробничою силою у фільварково-панщинних господарствах, тому найбільш закріпачені. Щодо соціальної структури міського населення, тут виокремили чітко три соціальні групи: патриціат, поспільство та плебс, а також існували окремі категорії.

До середини століття населенню вдалось відродити значення міст як торговельно-ремісничих центрів. Сприяла цьому піднесенню, але викликала диференціацію верств населення активізація товарно-грошових відносин. Про новий етап у формуванні ринкових відносин краю вказує наявність мануфактур, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Етноконфесійну палітру Волині представляли українці, поляки, євреї, вірмени, татари, караїми, угорці, росіяни, німці та інші національні групи. На цьому тлі виокремились євреї, що відрізнялись організацією громади і хистом до економічних сфер.

РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА В ЕТНОКОНФЕСІЙНІЙ ПАЛІТРИ РЕГІОНУ

Перші згадки про євреїв на історичній Волині зафіксовані у Волинському літописі в кінці XIII ст. - “вкупі з іншими мешканцями жида плакалися за князем Володимиром”.¹³² Однак деякі джерела говорять про їхнє перебування ще століттям назад. У “серці Волині” - Луцьку вони вперше згадуються під 1410 р., 1438 р. - у Кременці, у Дубно - 1532 р., у Ковелі - 1547 р. Цінним джерелом, звідки дізнались про поселення євреїв в Острозі є напис на надгробній плиті, який датується 1444 р.¹³³ Євреї, заселивши українські землі у річпосполитський період, поступово уклали з магнатами економічні союзи, стали орендарями їхніх маєтків, що несло в собі функцію збирання податків. Наслідки їхньої діяльності вилились у катастрофу 1648-1649 рр., під час якої козаки розправились з польською аристократією та євреями як спільниками. Хроніка про криваві події, зокрема, у Полонному, Заславі, Острозі та Старокостянтиніві належить перу Натана Ганновера із Заслава, родині якого вдалось втекти до Польщі, а потім Західної Європи.¹³⁴

Варто зауважити, що королівська влада намагалась дбати про захист цієї нацменшини, адже на територіях дозволених для їх проживання згідно Андрусівського перемир'я поновилось самоврядування і привілеї. Однак тригером їхньої міграції на Правобережну Україну стала ліквідація і переселення звідти козацького стану. Це стало зеленим світлом для магнатів, які вже після Хмельниччини почали повертатись у свої латифундії, запрошуючи євреїв до економічної співпраці. Таким чином євреїв на Волині, Київщині і Поділлі нараховувалось в межах 130 тисяч на початку століття.¹³⁵

Як вже згадувалось єврейська громада (кегіла) об'єднувалась в кагали, що

¹³² Галицько-Волинський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm/> (дата звернення: 20.02.2024)

¹³³ Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині // Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С.266.

¹³⁴ Глибокий мул. Хроніка Натана Ганновера / наук. ред. пер. й авт. комент. Н. Яковенко. Київ: Дух і літера, 2010. С. 68-80.

¹³⁵ Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині // Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С.266.

виникали там, де місцеві жителі вже користувалися магдебурзьким правом. Оскільки євреї не мали права на громадянство і відповідно участь у міському самоврядуванні, вони підлягали владі передусім воєводи, частіше підвоєводи, старості чи власнику міста. Умовою для його функціонування була достатня чисельність єврейського населення для утримання необхідних елементів їхнього життя - синагоги, цвинтаря і мікви (басейн чи лазня для ритуального очищення).¹³⁶ Кожен кагал мав свою територію. Самоврядна структура виконувала не лише адміністративні, судові, фінансові, релігійно-виховні та благодійні функції, а й виступала посередником між єврейською громадою та місцевою владою. Щодо здійснення судочинства, то найсправедливішим був рабинський суд, в основі якого лежали талмудичні закони і звичаї. Проте існували “єврейські воєводські суди”, в яких розглядалися справи міжетнічних відносин і проходили вони, зазвичай у синагогах.¹³⁷

Посадовою особою кагалу виступав рабин - “доктор Мойсеєва Закону.” Таке найменування свідчить про авторитет, адже без його підпису жодні постанови не мали юридичної сили. Він уособлював символ сили громади. Управління кагалом здійснювали 4-5 старшин - рошимів, їх заступники, судді (даяни), податківці, обліковці, скарбники і чиновники.¹³⁸ Склад членів переобирався щорічно з числа постійних жителів громади, котрі платили податки до скарбниці. Важливою функцією органу самоврядування було надання права на постійне проживання в громаді і, звісно, збирання податків. Утримання рабина та інших управлінців потребувало коштів, як і часті хабарі польській владі. Крім того існувало внутрішнє оподаткування на продаж м'яса, солі та вина. Податки обчислювалися всередині громади, але кожна родина мала сплачувати певну частку до загальної суми.

В краї, як і у всій Речі Посполитій євреї були звільнені від сплати загальнодержавних податків, натомість платили “поголовне” на більш вигідних

---

136 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.69.

137 Там само. С.70.

138 Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.47.

умовах. Від 1563 р. його розмір становив 1 злотий, який сплачували незалежно від віку та статі, окрім бідних євреїв.¹³⁹ Проблеми зі збиранням податків були завжди, тому євреї заборгували значні суми. Саме через це підскарбій Ієронім Августин Любомирський із перших днів правління Августа II на нараді у Торуні вирішив відправити коронних старост для визначення територіального обсягу юрисдикції окремих кагалів та нагляду за збиранням встановлених тарифів. Для волинського воєводства комісаром призначено Казімежа Міхала Мержвінського.¹⁴⁰ Однак негативні корективи внесла Північна війна, яка призвела до економічного колапсу багатьох громад через нерівномірний розподіл стягнень. Незначні зміни були впроваджені після Німого сейму. По-перше, податок збільшили вдвічі. По-друге, єврейський сейм та місцеві ради і їхні посадові особи потрапили у поле юрисдикції Коронного підскарбія, який призначив трьох генеральних писарів для коронних земель. Після 1717 р. коронні старости були зобов'язані з'являтися до коронного скарбу кожного року до 29 вересня з адаптованими генеральними розподілами.¹⁴¹

Так сталося, що деякі кагали сплачували податки не у Корону Польську, а Литовську державу, тобто кагальне самоврядування не всюди збігалось з адміністративними кордонами. У 1747, 1749 рр. рішення відповідних інстанцій підпорядкувало кагали Овруцького повіту землі волинських євреїв.¹⁴² Децентралізація держави та множинність різних юрисдикцій не дозволяли повністю контролювати єврейське самоврядування, представники якого іноді приймали рішення, не вигідні з точки зору держави чи кредиторів. Проте ця система одноразового збору податків і зібрань земельних старост протрималась до створення Коронної скарбової комісії у 1764 р. Одним з основних обов'язків був фіскальний, який стосувався і збирання збільшеного “поголовного”.

Особливістю їх внутрішньої системи оподаткування було вплітання

139 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.294.

140 *Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII–XVIII wiek). Źródła / oprac. Adam Kaźmierczyk i Przemysław Zarubin, Księgarnia Akademicka, Kraków, 2019. S.18.*

141 Ibidem.S.20.

142 Ibidem.S.27.

релігійних санкцій у справі збору, які іменували “податки під черем” (херем). Це означало найвищу міру покарання - відлучення боржників-євреїв від громади, що могла позбавити допуску до синагоги, заборонити спілкування з іншими євреями та участь у релігійних і громадських заходах. Найчисельніша громада у Дубно теж застосовувала цю практику. Відомо, що у 1763 р. євреями на зібранні було прийнято сплату прибуткового податку від торгівлі на ярмарку у місті Франкфурті-на Майні на основі перевірки таємних оцінювачів кожного члена громади.¹⁴³ Відтак трьох придатних оцінювачів обирали рабин, голова суду і ректор духовної академії. Далі укладався реєстр за відповідними результатами оцінки обраних. Завдяки ньому відстежували тих, хто з’явився до оцінювачів на першому тижні після “черемного року” - терміну, який надавали для покриття заборгованості, якщо не хотіли платити борг за новим збільшеним кошторисом.¹⁴⁴ Отож, члени єврейської громади без винятку повинні були декларувати доходи під херем задля їх прозорості.

Використання такого інструменту для податків у середині кагалу стало більш поширеним у 1777 р., коли встановили правила щодо майна і доходів. Відтак вони передбачили, якщо господар задекларує дохід під херем і надасть правдиві доходи, то суму оплати цього річ зменшать на $\frac{1}{3}$ від минулорічного податку, і він сплачуватиме фіксовану суму, наприклад з торгівлі - 18 грошів зі 100 злотих.¹⁴⁵ Інші умови стосувались стягнень з притаманних занять євреїв, тобто оренди, ремесел, утримання корчм, заїжджих дворів. Усі вони були націлені на добробут громади та дотримання фінансових зобов’язань перед владою від чого залежала її автономія.

Підрядними частинами кагалу виступали прикагалки - містечка, де налічувалась незначна цифра євреїв. Вони утворювали з “материнським” кагалом округ, розширюючи свою територію. Так само розкидані по селах євреї входили у зону підпорядкування найближчих кагалів. Проміжною ланкою між

---

143 Gminy Żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych / Opracowanie i tłumaczenie A. Michałowska. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2003. S.98.

144 Ibidem.

145 Ibidem.S.96.

нижчим самоврядним органом та найвищою інстанцією були “окружні сеймики”. Такі кагали у Волинському воєводстві відсилали депутатів на сеймики і по черзі служили місцем їхнього з’їзду: Луцький, Володимирський, Кременецький, Олицький, Полонський, Горохівський, Острозький, Ковельський, Клеванський та Дубенський.¹⁴⁶ Проводились, зазвичай, ці з’їзди почергово раз на три роки, але за крайньої потреби могли й щороку. Видавали на них постанови, обов’язкові для всіх євреїв, обирали генерального єврейського писаря воєводства, який завідував збором податків і їх розподілом між кожною громадою відповідно до кількості її населення.¹⁴⁷ Таке право, крім шляхетського стану ніхто більше не мав.

Знаходимо інформацію про рішення цього сеймика у вересні 1705 р. в Полонному, де старости від кагалів повернули на посаду генерального писаря євреїв Речі Посполитої Фішеля Лейбовича.¹⁴⁸ Двома роками раніше його усунули через скарги олицьких євреїв щодо порушення їм порядку збирання податків з громади. Олика входила до так званої “Волинської синагоги”, тобто зібрання вааду з найбільших кагалів воєводства.¹⁴⁹ Згідно королівських привілеїв євреям-делегатам заборонялось приймати будь-які рішення без рабина і старших суддів. Проти відміни цих привілеїв виступив уповноважений від кагалу Міхел Мошкович. Втім, не впоравшись з розподілом податків і зазнавши матеріальних втрат, вони зрозуміли, що потрібен досвідчений спеціаліст.

На регіональному і державному рівні кагали об’єднались у Ваад арба арацот - “Раду чотирьох земель” (див. додаток 4), тобто орган представництва єврейства Речі Посполитої перед королем і сеймом. Волинські євреї увійшли до його складу в 1623 р., змінивши литовських.¹⁵⁰ Центральний орган розглядав і

146 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.90.

147 Там же.

148 Там же. С.221.

149 Надольська В. Історія Олики на сторінках “Еврейской Энциклопедии” // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.: Наук. зб., Луцьк, 2006. С.124.

150 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.74.

законодавчо врегулював основні релігійні й соціокультурні проблеми єврейського етносу. Всі названі самоврядні установи були впродовж тривалого часу вигідними для королівської влади і, тому знайшли підтвердження свого статусу в наданих грамотах.

Однак від середини століття традиційна система управління єврейськими громадами поступово занепадає. Пов'язано це із узурпацією влади у Вааді та кагалах заможною верхівкою і перетворення органів, заснованих на демократичних засадах в олігархічні.¹⁵¹ Євреї, захищаючись від такого свавілля, почали все частіше звертатись до міської адміністрації та інших органів влади, позаяк врегулювати внутрішню економічну конкуренцію органи вже не могли. Замість подорожного податку з'явилась низка додаткових на предмети споживання - так звані «коробочні збори».¹⁵² Зміни у системі оподаткування призвели до зменшення прибутків у громаді, а усталені зовнішні податки лише зростали. Через децентралізацію у державі шляхта наполягала на тому, щоб євреї сплачували податки без Вааду за допомогою урядових чиновників. З огляду на недієздатність Вааду Конвокаційний сейм 1764 р. скасував його.¹⁵³

Єврейська громада, як і в цілому суспільство Речі Посполитої, стала диференційованою. Еліту складали релігійні діячі, чиновники, успішні купці та орендарі. Середній прошарок громади зайняла маса містечкового єврейства - неосвічені та незаможні ремісники, маклери, лихварі, шинкарі, броварі, візники, які жили одним днем, чекаючи покращення. Найнижчий статус у громаді посідали ремісники.¹⁵⁴ Кожна громада мала свого лікаря, акушерку, аптекаря, цирульника, різника худоби та птиці.

Майнове розшарування вплинуло на можливості здобуття освіти євреями, яким було важко досягнути незрозуміле в синагогах релігійне вчення. Так у 1760—

151 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023. С.120.

152 Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.58.

153 Каманин І. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Вып.1. Ч. 5. Т. 2. С.6-7.

154 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023. С.84.

1770-х рр. на Поділлі зародився хасидизм (від слова “хасид” - благочестивий) - містичний релігійний рух, протилежний юдаїзму основоположником якого і першим цадиком став Ізраель Баал-Шем-Това.¹⁵⁵ Хасидські спільноти, очолювані праведниками перебрали на себе функції колишнього органу: визначення права володіння, покарання злочинців та відступників, які обкрадають та обманюють як євреїв, так і іновірців, збір пожертв для Палестини тощо. Принципи цього вчення, які полягають в органічному зв'язку між пересічним євреєм та цадиком, а не сухій вченості знизили соціальну конфронтацію у громадах. Мережа їх центрів розгорнула свою діяльність по всіх теренах Волині- у Володимирі, Ровному, Острозі, Межиріччі, Корцю, Звягелі, Полонному (див. додаток 5). Найбільшим авторитетом серед цих лідерів користувались магіди - проповідники Шов-Бер із Межиріча та Пінхас із Корця, що мали значну кількість учнів.¹⁵⁶

Чисельність євреїв протягом століття значно зростає на теренах Волині, бо “Річ Посполита стала місцем притулку для найбільшого скупчення євреїв на світі”.¹⁵⁷ Пов'язано це з такими демографічними показниками - висока народжуваність і притаманна низька дитяча смертність, завдяки вродженому імунітету. Якщо у 1701 р. у Славуті не згадуються єврейські дими, то в 1773 р. їх кількість сягає 42,5%.¹⁵⁸ Француз Юбер Вотрен, перебуваючи в Речі Посполитій у другій половині століття, у своїй книзі “L’Observateur en Pologne” вказав про такі показники високої динаміки чисельності як ранні шлюби (зазвичай від 12 до 13 років).¹⁵⁹ Крім того, він виокремив моральні цінності євреїв, а саме: невизнання celibату і змішаних шлюбів, частих розлучень, засудження аморальної поведінки, подружньої зради, що пропагувало гідний спосіб життя.

155 Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.58.

156 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.212-213.

157 Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2002. S.8.

158 Близняк М. Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики // Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро: 2018. С. 141.

159 Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century // History of the Family. 2003. 8. S.520.

Для цього періоду було характерне зростання населення пов'язане з необхідністю спільного проживання сімей. За єврейськими звичаями, після одруження діти залишаються під опікою батьків протягом одного чи двох років, іноді до восьми, якщо не мають власної справи. Між 1765 і 1791 рр. відстежена тенденція до зниження чисельності подружніх пар, які проживали в батьківському домі.¹⁶⁰

Кількість єврейської громади на Волині по окремим містам і селам можна взяти з інвентарів та люстрацій. Наприклад, у м. Шепетівка на 1740 р. налічується 25 єврейських димів, де мешкало близько 150 осіб.¹⁶¹ Подальше збільшення числа єврейських будинків міста у 2 рази зафіксував інвентарний опис Шепетівського ключа за 1764-1765 рр. Сільські євреї, зазвичай, належали до найближчого кагалу, тому подане загальне їх число по Шепетівському округу становить 73. Проте фігурування їхніх імен та прізвищ дало змогу з'ясувати кількісний показник димів в окремих селах: Міньківці -7, Чернятин - 6, Пузирки - лише 3, у решти не перевищував 9 димів.¹⁶² Люстрація Володимира 1765 р. подає в межах різних юрисдикцій 1327 євреїв, що мешкали у 159 будинках.¹⁶³ У міських поселеннях частка єврейської громади становила від третини до половини населення.

Для забезпечення стабільної сплати податку був проведений загальнодержавний перепис єврейського населення і заборонено вільний перехід з міста чи села, щоб прив'язати його до землі. Від кожної єврейської громади мало бути 3 представники - рабин, квартальний, школьник і шляхтич-ревізор, який передавав реєстри на перевірку комісарам і далі у воєводські скарбові комори.¹⁶⁴ Згідно проведеного першого перепису єврейського населення 1765 р. у Волинському воєводстві мешкало 51736 осіб, найбільше серед інших воєводств

160 Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century // *History of the Family*. 2003. 8. S.520.

161 Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С. 68.

162 Там само.

163 Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття // *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С.17.

164 Собчук В. *Історична Волинь: Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*. Кременець, 2017. С.187.

у складі Корони Польської.¹⁶⁵ Перепис зберігся у повному обсязі, і тому його можна вважати найбільш достовірним відносно наступних, адже охопив повний склад населення, його соціальний, майновий та професійний статус, місця проживання тощо. Однак було вирішено додавати до визначеної цифри 15% на осіб, які все ж таки уникнули перепису.

Перепис містив кількість міст, містечок і сіл. Відтак на міста припадало 28128 осіб, на містечка – 6173, на села – 14435. Найбільша чисельність євреїв зафіксована у Кременецькому повіті- 20993 особи (наступні переписи не збереглися), далі йде Луцький-19666 осіб і Володимирський- 7426 осіб (див. додаток 10). Євреї найбільше заселили такі міста Луцького повіту : Дубно (2005), Острог (1777), Луцьк (1116), Степань (910), Рівне (881), Горохів (752), Межиріч-Корецький (706), Корець (651), Берестечко (632), Клевань (598), Олика (481), Звягель (400), Аннополь (385), Тучин (376), Торчин (356); Володимирського: Володимир (1327), Ковель (825), Локачі (679), Турійськ (504), Несухойжі (346); Кременецького: Старий Заслав (2047), Старокостянтинів (1319), Новий Заслав (760), Кременець (649), Збараж (610), Ляхівці (589), Полонне (581).¹⁶⁶ Таким чином цей перепис спростував заідеологізовану тезу про цілковитий занепад життя євреїв у XVIII ст., надавши можливість виокремити міста з найчисельнішими кагалами (див. додаток 11).

Наступний перепис був проведений 1775 р. з метою збільшення подушного податку з 2 до 3 злотих і надалі мав проводитися кожні три роки. Для Волинського воєводства відомості не збереглися. Дані за 1778 рік також не повні, тут містяться дані про євреїв лише щодо Луцького повіту із загальною кількістю єврейського населення – 11327 осіб. В містах мешкало 7201 особа, в містечках – 697, в селах – 3429. Очевидним є відтік євреїв з міст у села, лише у Мізочі їх приріст становить 125%.¹⁶⁷ Причина заховалась в занепаді міст і переорієнтації внутрішньої торгівлі з австрійсько-пруського кордону на нові перспективні

¹⁶⁵ Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Вып. 1. Ч. 5. Т. 2. С. 235.

¹⁶⁶ Там же. С.24-29.

¹⁶⁷ Там же. С.90.

східний і південний напрямки.

Згідно перепису 1784 р. у Луцькому повіті загальна кількість євреїв становила 12877 осіб, з них в містах мешкало 9043 особи, 93 – в містечках, 3741 – в селах.¹⁶⁸ Володимирський повіт поступався за чисельністю у 3 рази, тут нараховувалося 3882 особи, з них 2054 проживали в містах, 325 – в містечках і 1503 - в селах.¹⁶⁹ У повітах порівняно з даними 1764–1765 рр. їх чисельність зменшилася на 45,5% через катастрофічні наслідки епідемії чуми.

Перепис 1787 р. надає статистику щодо Луцького повіту: у містах проживало – 11062 особи, в містечках – 98, в селах - 3842, тобто сумарно 15002.¹⁷⁰ У Володимирському повіті станом на цей період загальна кількість євреїв - 4184 особи, на міста припадало – 2872, на містечка – 6, на села – 1306.¹⁷¹ Цифри свідчать про певне стухання міграцій і як наслідок осідання і природній приріст єврейського населення воєводства. Зумовило це розвиток торгівлі і піднесення міського стану взагалі завдяки Дубенським контрактам.

Останній перепис 1790-1791 рр. засвідчив критично низьку чисельність цієї громади, порівняно з усіма попередніми: у Луцькому повіті - 1616 осіб, тоді ж як у Володимирському приріст - 5617.¹⁷² (див.додаток 10). Дізнатись хоча б якісь статистичні дані по Кременецькому повіту, можна із звірки акту люстрації димів, укладеної на початку 1794 р., згідно якої у Кременці та передмістях проживало близько 960 осіб.¹⁷³ Логічним поясненням низької цифри у Луцькому повіті видається те, що через притаманні риси ментальності, євреї вирішили всіма способами уникнути перепису. За їхнім повір'ям народ, що буде повністю порахований приречений на загибель. Під час останнього з обрахунків близько 300 євреїв, покинули прикордонне містечко Лабунь, осівши в сусідніх лісах і полях, щоб не потрапити під обрахунок комісарів.¹⁷⁴ У сусідньому Любарі з понад 1000

168 Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Архив Юго-Западной России Киев, 1890. Вып. 1. Ч. 5. Т. 2. С.121.

169 Там же. С.125.

170 Там же. С.159.

171 Там же. С.163.

172 Там же. С.237.

173 Собчук В. Исторична Волинь: Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017.С.189.

174 Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century // History of the Family. 2003. 8. S.521.

вірогідних представників єврейського люду офіційно зафіксовано лише 70 осіб, решта перейшли річку Случ, щоб сховатися в лісі. Причиною такої поведінки стала також і економічна неспроможність, тому збіднілі євреї міста Нове Полонне втекли у ліси.¹⁷⁵

Відкрили чергу матеріальних визисків для волинських євреїв постої військ. Як відомо, ще протягом 1702-1704 рр., коли гетьман І. Мазепа придушував правобережне повстання Семена Палія були випадки пограбування і знищення єврейського люду. Існували ситуації, коли міське населення заявляло про повне розорення, тому на прикладі містечка Ляхівці розглянемо, як це вплинуло на єврейську громаду. За 4 роки місто “відвідали”, зібравши пристойні побори - козацькі, шведські, польські, російські і литовські війська.¹⁷⁶ Зі свідчень християн та іудеїв одними з найтяжчих були наслідки перебування війська І. Мазепи, тому що, крім покладання на плечі жителів важких контрибуцій та інших стягнень він спалив їхні будинки, корчми, в’язницю.¹⁷⁷ Врешті-решт за амбіції влади доводиться завжди платити простим людям. Після його відбуття, міщани повернувшись, застали суцільні руїни, а євреї не могли тримати, ні крамниць, ні шинків і жили де заманеться. Навіть, попри притаманний їм економічний потенціал цілком логічно, що перебувати у таких пригнічених умовах не було сенсу, тому вони пішли звідси.

Російські гарнізони, що стали постійним елементом після Німого сейму, поводили себе ніби повноправні господарі і чинили як матеріальну, так і фізичну екзекуцію. Показова ситуація відбулась у Ямполі, де з єврея Файбіша Шимшоновича російські війська стягнули 860 злотих.¹⁷⁸ Відшкодували йому це у квітні 1776 р., коли віддали пусту ділянку і домогосподарство Бунів. За півроку до другого поділу Катерина II відправила до Речі Посполитої “для оборони

175 Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century // *History of the Family*. 2003. 8. S.521.

176 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.233.

177 Там само.С.234.

178 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.156.

давніх свобод шляхетських” декілька тисяч військових під командуванням генерала Михайла Каховського. Проходячи через Волинь 7 липня 1792 р. росіяни, витіснивши польський відділ, затрималися у Володимирі на 5 днів, впродовж яких пограбували місто, монастир і взялись різати євреїв.¹⁷⁹

Наявність поліетнічного складу воєводства не могла обійтись без суперечок у повсякденному співжитті. У актових джерелах міститься чимало скарг християн на іудеїв, пов’язаних з економічною діяльністю останніх і їх привілейованістю. Міщани Ковеля поскаржились старості графу Степану Лещинському щодо притиснення єврейською громадою християн у торгівлі, промислах і сплаті не відповідних податків.¹⁸⁰ Апеляційний суд видав декрет у жовтні 1710 р., пункти якого мали розв’язати цю суперечку. З огляду на більші заробітки єврейської людності вирішено сплачувати ними подвійний податок для міста і Волинського воєводства. Староста наказав своєму підскарбію виміряти, ті міські площі під виноградники, які євреї забудували і відповідно притягнути їх до ренти. Євреї повинні: не перешкоджати християнам використовувати млини, залишати вільним одне колесо, а коли буде лише 2 працювати, то у такому випадку християни будуть носити своє зерно до млинів Гушинських.¹⁸¹ Наостанок вказано, що через лихі часи влада королівщини не може розв’язати питання надмірної забудови євреями Ринку.

Українці, проживаючи разом впродовж не одного століття ставились до євреїв толерантно і, навіть, доброзичливо. Сплески їх ненависті відбувались не за національною ознакою, а на тлі політично і соціально-економічних потрясінь. У системі соціального гноблення українського селянства на долю євреїв випала не дуже приємна роль. У цій ситуації неможливо не погодитись з твердженням діаспорного історика І. Лисяка-Рудницького про те, що українці мали дві споконвічні претензії до єврейських сусідів - соціальну-економічну і

179 Ołdakowski E. Uściąg – zapomniany port Wołynia // Znicz. 1936. Nr. 6. S. 83-84.

180 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.242.

181 Там само. С.243.

політичну.¹⁸² В основі першої лежало зубожіння українських селян євреями-орендарями та лихварями, а другої- ненависть за підтримку не пригніченого народу, а вибір сторони поневолювачів. Водночас більшість євреїв вважали свою культуру вищою за християнську, бо на їх думку останні мали схильність до пияцтва, аморальної та насильницької поведінки.

Випробуванням для єврейської спільноти стали набіги гайдамаків. Волинський маршалок М. Потоцький у своєму універсалі від 20 червня 1734 р. закликав шляхту воєводства ловити “свавільних” людей та відправляти їх до суду, а також утримувати своїх підданих від виступів.¹⁸³ Ці групи діяли за принципом Робін Гуда, тільки замість багатих лицарів вони грабували маєтки панів, нападали на проїжджих купців, невеликі селища, де проживали євреї-орендарі, вбивали і спалювали їхні святині. Про напад гайдамаків у Корсуні на двох євреїв з Острога у березні 1734 р. свідчить “Скарга корсунського старости, князя Й. Яблоновського на єврейський кагал міста Острога”.¹⁸⁴ У ній йдеться про вимогу острозького кагалу під час розподілу податків компенсації від князя за вбитих євреїв, що мали внести свою частину. Натомість Й. Яблоновський доводив, що у Корсуні не було острозьких євреїв і за таке кривду він буде вимагати через Радомський трибунал збільшення подушного податку для євреїв у 120 злотих.¹⁸⁵ Цей інцидент показав, що євреям марно було розраховувати на захист магнатів, які самі шукали порятунку від гайдамак.

У коловорот національно-визвольної боротьби на Правобережній Україні були втягнуті представники різних етносів. Конфедерати, які замість того, щоб усунути російських маріонеток грабували населення, в тому числі і єврейські громади. З іншого боку, народні маси, що гарували на панів, підбурюванні російськими “засланими козачками” щодо окатоличення і полонізації вважали

182 Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання // Історичні есе в 2-х томах. Київ, 1994. Т. 1. С.121.

183 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о гайдамаках (1700-1768). Киев, 1876. Ч. 3. Т. 3. С.76.

184 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о гайдамаках (1700-1768). Киев, 1876. Ч. 3. Т. 3. С. 250.

185 Там само. С.251.

ворогами всіх іновірців. Характерно, що гаслом Коліївщини став напис повстанців на монастирі францисканців після розправи: “Лях, жид і собака- все віра однака”. Всім відомо, що в Умані сталось найбільше лихо з часів Хмельниччини, де близько 20 тис. поляків і євреїв, зігнаних у церкви та синагоги, були холоднокровно вбиті.¹⁸⁶

Євреям, проживаючим на Волині, пощастило не відчути тих страхіть “Уманської різанини” 1768 р., але не варто говорити, що населення було осторонь. У донесенні зі столиці в серпні 1768 р. зазначалось, що після спустошення міст і сіл на Київщині бунтівники з’явилися на Волині, Поділлі та у Руському воєводстві.¹⁸⁷ Жертви під час описаної “соціальної революції” не виправдовують будь-які прагнення свободи і справедливості. У ході придушення і страт гайдамаків, становище євреїв ставало хитким. Королівсько-шляхетській верхівці, зайнятій порятунком держави, легше було кинути єврейську нацменшину у підпорядкування міському уряду.

Вже не раз згадували про економічні союзи поляків з євреями. Однак слід розуміти, що магнати нерідко самі виступали ксенофобами щодо єврейського народу. Бажання поповнити свої гаманці, чому слугувала присутність євреїв у їхніх володіннях, змусило відкласти їхню ворожість у далекий ящик. Натомість вони почали роздавати єврейським громадам широкі привілеї із ціллю гарантувати доходи. Власники міст і сіл під час угод про оренди монополій займали звісно вищу позицію, але і євреї не давали залишити себе у “дурнях”, оскільки добре знали як свої права, так і обов'язки. Траплялися випадки, коли пани чи їх урядовці застосовували силу, утримуючи дружин та дітей орендарів у заручниках, щоб домогтися виплат.¹⁸⁸ Інколи викрадення закінчувалось трагічно, адже бранець, відмовившись їсти некошерну їжу, міг померти.

У більш вираженій опозиції до євреїв перебувала збідніла шляхта, яка

¹⁸⁶ Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.115-116.

¹⁸⁷ Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправи над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. // Коліївщина: право на повстання. Зб. наук. і наук.-популярн. статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років / Упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С.303.

¹⁸⁸ Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.55.

займала керуючі посади і, тому за кожної можливості намагалась законодавчо протистояти справам кагалів. До того ж, у державі була популярна приказка, що той, хто на засіданнях сейму виступав на підтримку євреїв, щось від них отримав, а той, хто виступав проти них, розраховував щось одержати.¹⁸⁹ У потуранні єврейській верхівці, відзначились делегати саме з Литви та України. Неприязнь була обумовлена конкуренцією між шляхтичами і євреями за оренду магнатських володінь і торгівлі певною продукцією. Шляхетський натиск щодо монополізації пропінації, вилився у рішення Варшавського сейму 1768 р. заборонити євреям тримати корчми і постоялі двори без дозволу місцевої влади.¹⁹⁰ Відтак євреї потрапили у руки магістратів і в разі не підписання спеціального договору просто покидали міста. Хоч це постанова загальнодержавного значення, але волинські магнати й надалі віддавали євреям своє виняткове право, оскільки заняття такими справами було не гідне їх честі.

З іншими етнічними групами євреї, якщо й мали камені спотикання, то незначні. Досить дружні відносини склались із татарами, що часто ставали на їх захист, зокрема, під час нападів гайдамаків. Подякою для татар стали псалми, які читали багато років в Острозькій синагозі.¹⁹¹

Варто згадати ще караїмів, що сповідують специфічну релігію, де присутні, крім інших, вчення притаманні іудаїзму, але вони не визнають Тори. Яскраво виражене не “тепле ставлення” між ними у Луцьку: “...з євреями мали недружні стосунки і не терпіли одні одних”.¹⁹²

Питання регулювання взаємин між християнами та іудеями піднімалось ще в минулий період. Євреям заборонялося носити однакову з християнами одягу та обіймати посади в їх установах за Литовським статутом 1566 р.¹⁹³ Християнські жінки здавна наймались служницями (були потрібні їхні послуги

189 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.55. С.239.

190 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023. С.117-118.

191 Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. Warszawa, 2000. № 2. S.198.

192 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2022. Вип. 33. С. 62-63.

193 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2023. С.64.

у суботу, коли іудеям за релігійними канонами заборонено працювати) і годувальницями єврейських дітей. Вказані дії заборонили спочатку під страхом смертної кари, а пізніше пом'якшили до штрафу. Попри це і у XVIII ст. нікуди не зникла така практика, адже помітно збільшувалось єврейське населення, тому власники чи урядовці міст застосовували обмежувальні заходи.

Кароль-Станіслав Радзивілл видав для свого міста Олики універсал від 24 травня 1702 р., заборонивши євреям, наймати та переховувати служниць-християнок.¹⁹⁴ Нагляд за цим князь доручив суду присяжних, який повинен щомісяця проводити обшук міста і передмість й карати винних у перший раз 6-тижневим ув'язненням. Навіть, відбуття цього покарання було розмежованим, хоч і стосувалось обох: порушений закон єврей, мав перебувати у кайданах в Олицькому замку, а християнка в ланцюгах у міській в'язниці.¹⁹⁵ Влада за повторення порушення, виганяла ганебно обох з міста. Доля таких вигнанців була важкою, бо адміністрація міст могла цікавитись "біографією" новоприбулих і скоріш за все забороняла їм селитись або давала якусь брудну роботу. Характерно, що табу стосувалось лише жіночої статі, євреям згідно універсалу дозволено наймати чоловіків працювати у них виноробами, пивоварами, писарями. Потрібно розуміти такі розпорядження мали ситуативний характер і з приходом нового власника могли втрачати свою силу.

Обмеження відносин між конфесійними групами було пов'язане з уникненням переходу з однієї релігії в іншу, що траплялось. Вирок дубенського магістрату від 5 березня 1716 р. щодо двох прийшлих християнок навернених в іудейську віру постановив: "Марію Давидову, вдову спалити живцем на купі дров, але перед тим, її тіло треба спочатку тричі розірвати щипцями; Марину Войцеховну, яка кається у своєму ганебному вчинку і хоче знову стати християнкою, але за звичайним правом вона має віддати голову мечу, а тіло бути

194 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.197.

195 Там само. С.198.

спаленим на багатті, як невірним і незгодним”.¹⁹⁶ Щодо останньої, то її і декілька євреїв забрали до в’язниці прямо з весілля, де застосовували тортури, щоб отримати зізнання. Як виявилось вони не знали, що ця дівчина християнка, тому суд визначив тілесне покарання у ганебного стовпа, а кагал Дубно зобов’язали виплатити штрафи усім церквам, монастирям і замку.¹⁹⁷ Така ситуація мала б послужити уроком для інших, але звісно не розірвала зв’язки євреїв з християнами.

Збільшення чисельності етноконфесійної групи на Волині вимагало поновлення регламентацій взаємовідносин християн-католиків з іудеями. Луцький єпархіальний синод 1726 р. видав статут, що містив низку приписів. зміст яких говорив про терпимість з боку християн, сегрегацію життя і безперечне підпорядкування євреїв. Їм заборонялось будувати житла поруч із костелом (якщо будинок вже побудований, євреї під страхом ста штрафів, не повинні влаштовувати пиятики чи музики під час богослужінь); дозволена лише одна нова синагога у місті, але можна ремонтувати старі. Іудеї мали не працювати на католицькі свята і у неділю; протягом Страсного тижня не покидати своїх домівок, під час служби закрити вікна й двері і не відвідувати навіть християнської лазні. Остання вимога - носіння окремого одягу. Християни не могли: жити у єврейських будинках, їсти їжу з ними, танцювати на їхніх весіллях, охороняти цвинтар, запалювати чи гасити свічки на єврейські свята, їсти мацу, бути повитухами у євреїв та взагалі служити.¹⁹⁸ Пом’якшенням став дозвіл християнам йти у найм до єврея, але на короткий термін.

Беручи до уваги цю обставину, постанови знову стали на порядок денний у листі 1741 р. Луцького єпископа Францішека Антонія Кобельського для

196 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.269.

197 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. С.269-270.

198 Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce, 1993. T. 80. S.235-236.

єврейського населення.¹⁹⁹ В основу покладені згадані постанови, але є й доповнення. Єпископ був ревним католиком, тому проводив місіонерську діяльність щодо іудеїв. Він закликав їх відступити від своєї “неправильної” віри і охреститись (новонавернених заборонено переконувати повернутись назад до неї). З цією метою ієрарх вказав, що хоча б раз на квартал євреї повинні слухати у синагогах проповідь про прихід Месії. Крім того, заборонив їм друкування і ввезення книг без дозволу архідиякона, що поставило під сумнів талмудичні вчення в юдаїзмі.

Єпископ звинуватив старійшин у неправильному розподілі податків, а рабинів у перевищенні накладання штрафів на бідних євреїв. Щодо діяльності було заборонено лихварство - одна з причин бідності християн і продаж для панів, коли євреї беруть їх як візників у далекі подорожі.²⁰⁰ Єпископ встановив відшкодувальні податки, які мали виплачувати євреї для настоятелів церков на різдвяні та великодні свята у розмірі камня лою та півстона воску.²⁰¹ Він наполіг на їх поширенні по всіх християнських церквах і єврейських школах та синагогах з метою “читати щомісяця, щоб євреї несвідомо не виправдовувалися”. Про ці положення він також нагадав у пастирському листі від 27 жовтня 1751 р. у зв’язку з буллою папи Бенедикта XIV того ж року.²⁰² Зрозуміло, що у приватних містах духовенство мало менше можливостей втручатись у випадки порушення євреями канонічного права.

Представники католицьких орденів намагались втілити дотримання цих рішень, часто за рахунок вихованців своїх освітніх закладів. У Володимирі в 1765 р. євреї подали скаргу на студентів василіанської школи, що не дозволяли ховати тіла померлих на їх цвинтарі “окопиську”, лише таємно вночі.²⁰³ Власне така поведінка виходила знову із переліку заборон листа єпископа. Досить неоднозначно, що намагаючись обмежити контакти між християнами та

199 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001.S.53.

200 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S.54.

201 Ibidem. S. 56.

202Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijańskie na Wołyniu w XVI–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce, 1993. T. 80. S.236.

203 Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: Товариство “Волинь”, 1984. Т.1.С.239- 240.

євреями, багато представників католицького духовенства самі продовжували економічні зв'язки з ними. Вони позичали гроші єврейським громадам або купували у них товари. Прерогативою стало те, що євреї мусили платити їм певну суму для можливості проживання у королівських містах. Аргументом цієї тези є щотижнева сплата володимирським кагалом 45 злотих місцевому ксьондзу Оранському.²⁰⁴ У випадку, якщо євреї не виконували своїх фінансових зобов'язань, священники закривали і запечатували синагоги, не допускаючи проведення служби.

Спільні справи євреї мали з католицьким орденом єзуїтів, від яких брали позики під високі відсотки кагалам і синагогам, що часто закінчувались судовими справами, оскільки євреї не могли або не хотіли повертати такі великі суми. Тоді єзуїти застосували дієвий важіль покарання, який походив із розгалуженої мережі їхніх закладів освіти в Речі Посполитій, де формувався світогляд та поведінка учнів. Так на межі XVII-XVIII ст. стало поширеним явище-Schüler-Gelauf (з нім.-“студентський біг”), коли переважно єзуїтська молодь вчиняла набіги, як на окремих іудеїв, так і збираючись у банди проникали в єврейські квартали, спустошуючи їх.²⁰⁵ Нав'язування єзуїтами своїм вихованцям зневажливого ставлення до євреїв, сприяло посиленню юдофобії.

Антиєврейське заворушення студентів єзуїтського колегіуму (див.додаток б) сколихнуло місто Острог у 1726 р. Для об'єктивного аналізу ситуації потрібно вказати спершу на особливості становища єврейської спільноти, зважаючи, що від 1603 р. місто було поділене на 2 частини. Співвласниками у досліджуваному столітті були родини Яблонівських і Любомирських, а в силу певних обставин частина опинилась у Сангушків.²⁰⁶ Саме цей фактор призвів до непорозумінь стосовно управління острозького кагалу, що передбачало обрання його верхівки двома сторонами. Конфлікти між магнатами стали причиною конфронтації розділених євреїв, які не допустили у 1723 р. своїх сусідів поховати померлих на

204 Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: Товариство “Волинь”, 1984. Т.1. С.240.

205 Jacobs J., Gottlieb J. Schüler-Gelauf. URL:<https://www.jewish-encyclopedia.com/articles/13323-schuler-gelauf> (дата звернення: 15.02.2024)

206 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С. 73.

цвинтарі в ординатській частині та інших кривд, вчинених самими власниками.²⁰⁷ Страшні речі, представлені у “Повідомленні татарського ротмістра Халембека у справі студентського заколоту в Острозі” від 26 серпня 1726 р. відбулися за відсутності ректора єзуїтського колегіуму Адама Лотинського та орендаря частини міста Вільгельма Яна Ротаріуша.²⁰⁸ Атмосфера вільності призвела до затяжного протистояння, яке ледве вдалось зупинити. Напередодні кульмінації бунту сталась низка сутичок, зокрема, у міській лазні між студентом-єзуїтом та приїжджим євреєм. Обидві сторони доводили свою невинність у скоєному. Дійшло до того, що студент Стамницький із соратниками вимагали відшкодування за образу у вигляді пари черевиків та горщика меду від місцевих євреїв. У ході розгортання конфлікту на захист кагалу став ротмістр Халембек.²⁰⁹

Про втрату вихованцями єзуїтського колегіуму совісті і гуманності дає підставу також побиття єврейки 3 студентами (один з них інспектор - старший учень), яка принесла їм до школи замовлене взуття і хотіла отримати решту оплати.²¹⁰ Натомість зазнала фізичної розправи і вигнання. Символічно, що єзуїти вчинили заколот проти євреїв 31 липня, коли вшановують засновника свого ордену- св. Ігнатія Лойолу. Розділившись, вони діяли бандитськими групами: одні стріляли з вогнепальної зброї у вікна єврейських будинків на Красній Горі, інші ламали і грабували крамниці та лавки, решта- познущались над єврейським цвинтарем. Студенти взагалі озвірили після вбиття одного із Сухорських і цілу ніч били Халембека з його підопічними у приміщенні школи. Вони не пропустили і євреїв, що нібито постійно носили з собою порох і свинець. Зупинити це вдалось лише полковнику ординації Міхелу Мішюні.²¹¹

Єврейська громада оцінила свої збитки у розмірі 100 тис. злотих. Були подані позови від родини вбитого Войцеха Сухорського проти татар і євреїв, так

207 Kaźmierczyk A. Podział kahału Ostrogi w pierwszej połowie XVIII wieku // Kwartalnik historii żydów. Warszawa, 2001. № 4. S.540.

208 Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. Warszawa, 2000. № 2. S.199.

209 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S. 233.

210 Ibidem. S.233- 234.

211 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S. 235.

і з протилежної сторони на викладацький склад колегіуму, включаючи ректора та студентів-учасників заворушення. Нарешті 19 листопада 1729 р. на Люблінському коронному трибуналі було видано остаточний декрет, що визнав братів Сухорських учасниками бунту. Також звільнено капітана Халембека та інших татар від кримінальної відповідальності, залишивши лише сплату штрафів за перевищення службових обов'язків.²¹²

Острозький гвалт відрізняє від інших, які відбулись у королівських містах те, що “хранителі” порядку тут не залишили на призволяще євреїв. Якщо сказати більше, то королівські універсали звільняли від відповідальності за вбивство при таких обставинах незалежно від стану.²¹³ Однак на практиці вбивство дитини шляхетного походження не могли спустити з рук батьки чи родичі, тому поліція обирала нейтралітет. Очевидно, що це залежало від власника ординатської частини Павла Сангушка, який чітко підтвердив свою політику захисту єврейського населення. Він витратив значну суму для судової тяганини, а ще роздав попереджувальні інструкції, що у разі порушення громадського спокою будуть допущені крайні заходи. Справді подібних заворушень більше не сталось. Подальше співвласництво обернулось для острозького кагалу поділом на дві частини у 1731 р., кожна з яких обирала собі старших, підкоряючись одному равину.²¹⁴

Відносини між католицьким духовенством і єврейським населенням на Волині не покращились і на середину XVIII ст., тому неодноразово охоплювали насильство та утиски. Загалом проектували ситуацію, характерну для всієї держави. Підтримка саме верхівкою католицької церкви кривавих наклепів почалась із втручання російської влади під приводом захисту православ'я у справі Корони Польської. Католицьке духовенство, вказуючи на вади догматів юдаїзму, демонструвало свою перевагу у протистоянні з опонентами. У досліджуваному столітті церква здобула могутню силу через зародження

212 Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. Warszawa, 2000. № 2. S.203-204.

213 Ibidem. S.205.

214 Kaźmierczyk A. Podział kahału Ostrogi w pierwszej połowie XVIII wieku // Kwartalnik historii żydów. Warszawa, 2001. № 4. S.545.

національної свідомості поляків, для яких слово католик стало тотожним означенням, тому її заходи сприймалися як належне.

Метою ритуальних вбивств, згідно давніх переказів, було добування християнської крові для додавання її в мацу (прісного хліба) напередодні свята Пейсах.²¹⁵ Згаданий вище лист єпископа Кобельського вимагав також реєстру всіх євреїв перед Великоднем, щоб мати список підозрюваних у разі викрадення християнина. Вважалось, що іудеї заманювали до себе солодощами маленьких християнських хлопчиків, а потім вбивали. Духовенству послужило на руку відкрите звинувачення євреями-франкістами під час релігійної дискусії у Львові “талмудистів” у виконанні згаданого ритуалу.²¹⁶ Справи по ритуальних вбивствах у волинських містах з 1740-1760 р. мали широкий розголос.

Варто розпочати із заславської справи 1747 р., де єврейський кагал налічував більше 2 тис. осіб. У цій справі було обвинувачено у вбивстві приїжджого Антонія на постоялому дворі Захаліча декількох євреїв із Заслава та навколишніх містечок.²¹⁷ Проведений розтин у присутності міських урядників підтвердив проколені рани на тілі християнина, що були помітні ще при його віднайденні. Від самого початку проти затриманих осіб свідчив Зоруха Лейбович, який служив на заїздному дворі.²¹⁸ Його позицію І. Галант пов’язав із заборгованістю служнику одним з обвинувачених, що цілком є логічним. Для того, щоб витягнути із них зізнання під час розслідування були застосовані жорстокі катування, що змусили декотрих з євреїв здатись. Суд Кременецького магістрату залишив поза увагою те, що звинуваченні плутались і суперечили у своїх свідченнях. Навіть, католицькі священики бачили, як юнак Мойше бен-Шолом звів наклеп на своїх одновірців лише, щоб уникнути катування під тиском суду.

215 Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С. 386.

216 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.325.

217 Там само. С.324.

218 Галант І. Жертви ритуального обвинення в Заславе в 1747 г : (По актам Киевского Центрального Архива). Киев: Тип. Работник, 1912. С.6.

Вимальовується висновок - судова система Речі Посполитої саксонського зразка була вже недієздатною. Покарання, які винесли у вигляді саджання на кіл, четвертування, здирання шкіри, відрубання кінцівок чи голови були несправедливими. Того ж року видається брошура про перебіг справи “Присуд євреям, що вбили і катували Антонія із Заславля”. Врешті-решт особи, причетні до жахливої смерті цих євреїв отримали своє покарання. Мається на увазі Зоруха Лейбович, що був все одно страчений і похований за огорожею єврейського цвинтаря із христом на могилі, ставши вихрестом.²¹⁹ Іншим, якщо вірити народним переказам і єврейським джерелам був власник цих земель Павло Сангушко, якого переслідували привиди жертв. Відчуваючи провину, князь негайно розпорядився надати землю, яку потребували євреї для цвинтаря.

Найбільш резонансною справою можна назвати Житомирську 1753 р., у якій фігурувало 33 особи єврейського походження.²²⁰ Постає питання, а яке відношення вона мала до Волині? На жаль, безпосереднє, адже обвинувачення у викраденні та вбивстві 3- річного сина шляхтича Адама Струдзинського напередодні Великодня висунули і 2 євреям- орендарям з Полонного на ім'я Абрагам та Еля.²²¹ Безпосередню участь у цьому наклепі взяв єпископ - коадьютор Київський та Чернігівський Каетан Солтик, який ще у 1720 р. висвітлив нищість іудеїв у брошурі під назвою “Злоба євреїв, що мордують християнських дітей”. Обіймаючи високий сан він, звісно, прагнув показати авторитет католицької віри серед православних. Не можна обійти і економічну вигоду від цієї справи. Євреї звинуватили єпископа у вимаганні за звільнення з під суду викупу, що оцінювався 500 злотими і соболиним хутром на 300 дукатів.²²² Вони також заявили, що хлопчик помер від хвороби і ніяк не від їхніх рук. Для частини вирок був здійснений, декілька засуджених врятувались, прийнявши хрещення.

219 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.324.

220 Гольдштейн С. Житомирское дело 1753 года по обвинению в ритуальном убийстве, в освещении документальных данных // Еврейская старина. Петроград, 1915. Вып. 3 - 4. С.296.

221 Там само. С.297-298.

222 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.327.

Деякі джерела повідомляють, що у Полонному відбувся ще один випадок ритуального вбивства, але тут, навіть, вік жертви не відповідав меті злочину. Їм був вже зрілий юнак, на тілі якого слідча експертиза не виявила, хоч натяк на рани від цвяхів. Однак власнику міста Йосипу Любомирському це не стало на заваді у винесенні вироку кільком євреям і равину.²²³ Виходить магнат знову виступив “єврейським палачем”. Найменш розкритою є судова справа у Шепетівці 1748 р. Відомо лише, що у місті отримали покарання двоє євреїв.²²⁴

Повністю протилежну позицію зайняв магнат Казимир Радзивілл у розслідуванні кривавого наклепу проти 15 євреїв Ямполь.²²⁵ Ця справа 1756 р. показала приклад протистояння світської влади духовній, що було не так легко, ризикуючи спасінням власної душі магнатом. Ретельне слідство встановило непричетність іудеїв, з’ясувавши, що рани на тілі жертви з’явилися вже після смерті. Звільнення євреїв не задовільнило єпископа Францішка Кобельського, який змусив переглянути справу. Слідство повернулось до старих методів-отримання зізнань під тортурами, але врятувати євреїв від смертної кари вдалось, завдяки одному з ув’язнених. “Рада чотирьох земель” відправила з посланням до римського папи Бенедикта XIV втікача Якуба Зелека.²²⁶

Результат цієї поїздки приніс хороші плоди для єврейського люду. Папа Бенедикт XIV і новий- Климент XIII визнали всі перераховані вище судові процеси неправомірними і спростували наклепи проти використання євреями християнської крові. Від цього моменту простежується зменшення подібних випадків, особливо за короля-реформатора Станіслава II Августа. У 1774 р. він надав охорону Лейбі Янкеловичу та ще двом євреїм, звинувачених у вбивстві хлопчика-християнина у зв’язку з їх катуванням перед міським судом в Острозі і пізнішому переданню луцькому міському суду.²²⁷ Король, відповідно до

223 Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. //Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С.387.

224 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.325.

225 Там само. С.327.

226 Там само.

227 Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce, 1993. T. 80. S.239.

попереднього законодавства заявив, що це питання не належить до компетенції муніципального суду, а лише до королівського. Фінальним актом стала заборона сеймом у 1776 р. застосування тортур у судових процесах. Заступництво влади викликало у євреїв повагу і вдячність по всьому воєводстві. Очевидно, чому під час приїзду короля до Ляховецького замку 14 березня 1787 р. єврейська громада радо вітала королівську свиту і поряд з християнами читали молитви при зустрічі з високопоставленими особами.²²⁸

Прояви польської юдофобії, де за традицією “немає свободи без *liberum veto* та єврейської маци без християнської крові” сповільнили свої обороти завдяки ідеям Просвітництва, в яких вони табуйовані.²²⁹ Всі вище перелічені справи показали необхідність реформ становища євреїв, але треба врахувати, що у шляхетській державі скасування станів і зрівняння прав було утопією. Серед ініціаторів змін фігурував коронний канцлер Андрій-Ієронім Замоїський, виступаючи за окреме проживання євреїв від християн, виселення з країни тих, хто не знайшов постійного заняття і ніякого права на землю.²³⁰ Цей проект як і чимало інших був підготовлений під час Чотирирічного сейму (1788-1792), що мав вирішити їх правовий статус. Єврейські інтелектуали теж не були осторонь цих обговорень. Наприклад, Соломон Полонус виклав у своєму збірнику такі пропозиції: духовенство повине переконувати християн у безпідставності звинувачень у ритуальних вбивствах; навернення у християнство заборонене до 14 років; називати євреїв не слід невірними, а використовувати старозаконні і чимало інших, що стосувались їх діяльності.²³¹ У результаті цього фарсу єдиною зміною, що увійшла в законодавство стали зовсім не ті, які унеможливили б суперечки між населенням і євреями, а рішення остаточно підчинити їх міській

228 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. 2014. С.17.*

229 Гульдон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // *Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С.333.*

230 Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // *Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.57-58.*

231 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.247.

владі.

Вдало підмітив становище євреїв протягом історії видатний мислитель Жан-Жак Руссо у своїх “Міркуваннях про державний устрій Польщі”. Він писав про них наступне: “Ця особлива нація, так часто підкорена..., але збереглась до наших днів, розкидана серед інших, не змішуючись; і що її мораль, її закони, обряди існують і триватимуть, поки існує світ, незважаючи на ненависть і переслідування решти людства”.²³² Справді наперекір усім гонінням, випадкам насильства, різним обмеженням цей народ залишиться не від’ємною групою на теренах Волинського воєводства.

Отже, єврейська національна громада вирізнялась серед етноконфесійної палітри Волині своїм життєвим укладом і становищем. Багаторівнева самоврядна структура включила ізольовану спільноту в загальнодержавний організм Речі Посполитої. Кагали, “сеймикові з’їзди” і Ваад вирішували питання внутрішнього і зовнішнього життя, але до кінця століття втратили своє значення. Спади чи підйоми чисельності євреїв напряду залежали від політичної, соціально-економічної та внутрішньої атмосфери у громаді. Протягом XVIII ст. єврейська громада краю пройшла через ряд прикрих ситуацій, що загострювались внаслідок війн, боротьбі між українським населенням та магнатами, релігійним протистоянням і нормалізувались у мирний час. Стикнувшись з юдофобією та клепами через свою економічну прерогативу і замкнутість, євреї зазнали подвійного ефекту. З одного боку, це зберегло єврейську ідентичність, а з іншого - дало привід для обвинувачень католицьким духовенством у так званих ритуальних вбивствах, в які простий люд вірив, не знаючи їхніх традицій. Покращило становище євреїв проникнення ідеалів Просвітництва. Втім, яка б ситуація не склалась вони знаходили шляхи, щоб займатись економічними справами.

---

232 Goldberg J. Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 22, H. 2, 1974. P. 252.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ЄВРЕЇВ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ КРАЮ

Так історично склалось, що в економіці Волині чільне місце посіло іноетнічне населення. Найбільш підприємливою виявилась єврейська громада, що взяла у свої руки торгівлю, оренду, шинкарство, ремесло і лихварство. Торгівля зайняла важливу нішу і в міській економіці, і в житті євреїв. Перше на чому варто наголосити це чинники, які сприяли можливості цьому заняттю. І тут надважлива перевага, оскільки Правобережжя і, зокрема, Волинь славились багато чисельними щорічними торгами та ярмарками. Зазвичай, ярмарки відбувались напередодні православних свят за “стародавнім звичаєм” і проводились у містах від одного до кількох разів на рік. На них з’їжджались купці за кордону, інших міст, що привозили імпорتنі товари, обмінюючи їх на місцеву продукцію. Такі операції давали значні прибутки, тому власники клопотали у королівської влади привілеї на їх проведення. Така розкіш обходилась власникам недешево, до прикладу, за один привілей на ярмарок Дубна у 1761 р. було сплачено 797 злотих 17 грошів.²³³

У 1702 р. маємо грамоту Августа II на 3 ярмарки і торги для містечок Новий Мильськ та Тайкури Лаврентія Пепловського.²³⁴ Першим рекордсменом став Мізоч, якому з наданням магдебурзького права 23 вересня 1761 р. дозволено мати 12 щорічних ярмарків і щонедільні торги.²³⁵ У 1774 р. містечку Базар надали грамоту теж на 12 ярмарків, Володимирі на 3 ярмарки; Кіселіну в 1773 р., на 3 і Турійську на 2.²³⁶ Від 1775 р. з рук короля Станіслава Августа Понятовського дозволено проводити у Лабуні 5 однотижневих і 7 одноденних ярмарків, у 1776 – 4 двотижневих і 5 однотижневих ярмарків у Красилові.²³⁷ У 1778 р. завдяки

233 Тхор В. І. Рецепції німецького права у міському самоврядуванні слов’янських земель на прикладі міст Волині // Слов’янський вісник. Міжвідомчий науковий збірник заснований у 1997 р. Рівне, 1998. Вип. 1. С. 93.

234 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869. С.192-193.

235 Там само. С.401-402.

236 Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг.. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Вып. 1. Ч. 5, Т. 2. С.102.

237 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.172.

князю Юзефу Любомирському Рівне отримало право на чотиритижневий ярмарок, що розпочинався зі свята св. Юрія. Містечко Степань отримало привілей у 1780 р. на двотижневі ярмарки - на наступний день після Св. Покрови і на “Федоривицю”, а інший чотиритижневий після Св. Анни за католицьким календарем.²³⁸

Кожен міський ярмарок спеціалізувався на певних товарах. Євреї Дубного та Рівного торгували коноплями, насінням та свинями, у Полонному і Шепетівці могли запропонувати покупцям текстильні вироби, чоботи, шуби, місцеві вина та горілку.²³⁹ Значення декількох волинських ярмарків піднялось до такого рівня, що їх визнали в останній чверті XVIII ст. головними у Речі Посполитій: Берестечко (св. Яна, чотиритижневий), Дубно (св. Трьох королів відповідно до календаря «руського»), Гориньград (Св. Трійці, Середопістя руське, св. Володимира, св. Бориса і Гліба), Костянтинів (св. Малгожати), Луцьк (св. Егідія), Олика (Різдво Пресвятої Богородиці), Почаїв (Успіння руське), Шумськ (св. Михайла руського), Торчин (Св. Трійці)²⁴⁰ (див. додаток 2).

Справжньою “манною небесною” для населення Волинського воєводства стало переведення у Дубно контрактних ярмарків. Крім їх у місті провадилося 4 щорічні ярмарки - один чотиритижневий розпочинався 6 січня, інші були двотижневі і провадились 23 квітня, 20 липня і 18 серпня, а в 1789 р. додався ще один контрактний чотиритижневий.²⁴¹ Вигода для торговців євреїв полягала у збуті продукції на основі кредитних позик, оформлених у вигляді векселя на боржника без займодавця, що дозволяло легко їх перепродати чи обміняти.²⁴² У цьому процесі знайшла відображення притаманна із сивої давнини лихварська

238 Соколюк Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / за ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С.83.

239 Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С. 104.

240 Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku // Przegląd historyczny. 1973. T. 64. S. 811-819.

241 Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI-XVIII століть // Нова педагогічна думка. Рівне, 2018. № 2 (94). С.107.

242 Алексіюк В. Економічна діяльність єврейської громади на Волині у XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання” (м. Рівне, 27 травня 2024 р.). Рівне, 2024. С.9.

справа. Значення ярмарків для економіки позначилось після переведення у 1797 р. до Києва, тому місто Дубно втратило левову частину прибутків.

Другим чинником у розвитку торгівлі стало сприяння і привілеї магнатів, які за своїм статусом не могли займатись такого роду діяльністю. Зростання товарно-грошових відносин перетворило її в одну із прибуткових сфер економіки регіону. Уже під час Північної війни євреї домінували у торгівлі приватних міст, адже більшість власників обіцяли їм економічну свободу. Осідання євреїв у цих містах не було випадковим, оскільки в королівських більш суворий характер мала сегрегація житлових кварталів населення і вищий рівень конкуренції з боку християнських купців та ремісників. Траплялось, що євреям заборонялось продавати ті ж товари, які виготовляли місцеві ремісники, статuti ремісничих цехів накладали заборону на закупівлю сировини, наприклад, шкіри для виготовлення взуття тощо.

Євреї у Володимирі заселили значну частину середмістя і передмість міста: Дівича Дорога, Королівщина, Бабина Долина, р.Смоча, Шкартані, Тухівщина, Кильщина, Жидівська вулиця. У 1789 р. міщани згідно люстрації скаржились, що “ринок так забудували жиди своїми крамницями, що немає, де виставити товари”.²⁴³ Вони всіма способами намагались обмежити діяльність євреїв, які подекуди через нестерпну ситуацію почали шукати сприятливі умови, тому від цього ремесла і торгівля перебували у ще гіршому стані.

Така конкуренція мала місце у згаданому в минулому розділі Ковелі, у Кременці і Луцьку посилилась на тлі економічної кризи 1770-1780 рр. Протистояння дійшло точки кипіння, коли королівський інспектор повідомив, що станом на 1789 р. євреї пішли з Кременця через скарги міщан і тому місто на межі краху.²⁴⁴ Це пояснює чому впродовж століття вони обирали переважно приватні міста для безпеки власної громади, хоч як ми побачили ситуація теж склалась по-різному. Відтак частка євреїв у магнатських володіннях становила

---

243 Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С.17.

244 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.62.

від 1/3 до 3/4.²⁴⁵ Абсолютно можна погодитись з П.-Р. Магочієм та Й. Петровським-Штерном, які називають євреїв “першокласними агентами урбанізації”, адже завдяки їм вдалось відродити магнатські містечка. Вони отримували роботу і покладали на себе важливі функції в економіці.

Третім внутрішнім чинником, що сприяв усім видам їх діяльності була солідарність громади в діях і розуміння необхідності капіталу, який примножували шляхом союзів і кредитів.²⁴⁶ Євреї, усвідомлюючи себе прийшлим народ і чужим для титульної нації, уникали відкритих форм протистояння, натомість відплачували іншою монетою, пильно відстежуючи слабкі сторони. Така схема була дієвою і часто надавала євреям змогу економічно пригнічувати більш численне і повноправне населення. Це пояснює чому вони не дотримувались тої моральної поведінки, усталеної між собою, тому не гребували фінансовими пастками і визисками своїх сусідів. Навіть, новий рух хасидизм не пропагував аскетичний спосіб життя, тобто самообмеженість і бідність не вважались релігійними цінностями. Отож, їх прагнення до економічного лідерства цілком обгрунтоване.

Зачасту єврейська громада селилась ближче до “серця” міста - Ринкової площі. (див.додаток 8) В Острозі євреї проживали на вулиці Жидівській і ближніх до неї, але на 1724 р. ареал проживання розширився. Згідно інвентаря вони стали проживати на “вулиці до паркану” – 11 будинків, на “вулиці від ринку до Дубенської брами” – 6, на “вулиці Красна гора” – 4, на “вулиці від брами Зарванської” – 14 тощо.²⁴⁷ Притік євреїв і його значення в економіці міста показує відсоткове співвідношення населення християн - 40%, іудеїв - 60%. Євреї мали все для повноцінного життя - синагогу (див. додаток 7), цвинтар, школу та шпиталь. В інвентарях Острожчини присутні такі єврейські імена: Авраам, Арон,

245 Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2002. S.7.

246 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869. С.88.

247 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С. 74.

Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Шимон, Янкель.²⁴⁸

Варто зауважити справедливе твердження І. Каманіна, який встановив пряму залежність потужності міської торгівлі від рівня заселеності єврейською громадою міст, що було характерним для краю. Острог мав вигідне географічне положення через нього проходив “воловий шлях” з Поділля і вихід до Гданська. Євреї не могли пропустити такий шанс, тому значну частку з громади становили торговці. Зважаючи на наявність 2 млинів очевидно, що товаром експорту було зерно. В опублікованому польською мовою інвентарі м.Острога 1728 р. чітко окреслено власність єврейської громади, де окрім названого вказана різниця з 13 лавами.²⁴⁹ За переписом 1765 р. у місті налічувалось 415 єврейських будинків із 1777 особами, тобто це свідчить також і про збільшення зайнятих у торгівлі. В Острозі наприкінці XVIII ст. ярмарки збиралися 5 разів на рік, а ординарні торги і базари - двічі на тиждень.²⁵⁰

Євреї Волині також представляли Польсько-Литовську державу на ярмарках у Лейпцизі, везучи туди товари у перші десятиліття XVIII ст.²⁵¹ Їздили до цього німецького міста євреї Дубна, для яких як і решти польських купців, були скасовані високі мита. Отож, у зовнішній торгівлі на арену вийшла єврейська громада, що від 1717 р. іменувала себе титулом “великого міста” Дубно, налічуючи 2492 особи.²⁵² Власники спочатку Сангушки, а від 1753 р. Любомирські володіли торговим центром воєводства. Розташування на перехресті шляхів зробило його доступним з будь-якої частини краю, тому що місто з’єднувало Галичину і Волинь з Наддніпрянщиною, а з Вроцлавом і Гданськом знайомий “воловий шлях”. Товарами реалізації на ринку був хміль і зерно. Успіхом місцевих євреїв стало налагодження торгових відносин з

248 Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki Rocznik Wołyński. Równe, 1938. T. VII. S.181-189.

249 Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С.9.

250 Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині / За ред. В. Собчук. Кременець, 2009. С.228.

251 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014.С.50.

252 Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. ПРОСΦΩΝΗΜΑ Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Б. Якимович та ін. Львів,1998. Вип. 5. С.513.

Гетьманщиною. Здорова конкуренція не може обійтись без конфліктів, що підтверджує лист Івана Скоропадського датований 1719 р., в якому йдеться про суперечку ніжинського торговця волами і єврейських купців з Дубна та Острога.²⁵³ Продовженням впливу єврейської громади на процвітання торгівлі у цьому напрямку є повідомлення 1739 р. про повернення з Гетьманщини додому 18 євреїв Дубна та Межиричча очолюваних Меєром Евелевичем.²⁵⁴ Євреї зуміли вдало самореалізуватись, тому у 1741 р. торгували в Ніжині та Борзні.

Однак існували чинники, що перешкоджали зовнішній торгівлі. Під час епідемії діяли санітарні обмеження, наприклад, доводилось відбувати на митницях 6-тижневий карантин, але ще гіршим у цей час була повна заборона здійснювати торгові операції. Досить суворо до цього підійшла влада російської імперії, що заборонила євреям із Речі Посполитої (чума перекинулася сюди з турецьких земель) перебувати зі своїми товарами на Гетьманщині і виселяла їх звідти. Указ був задіяний у 1741 р., коли групу єврейських купців Шмойли Євелевича з товариством із Дубна відігнали від Сорокишицьких форпостів.²⁵⁵ Вони хотіли тут розпродати сукно на 5 возах привезене з Австрії.

Важливим постає питання контролю і втручання магнатів у єврейську діяльність через надання широких привілеїв останнім. Так, князь Яблоновський через наявність в Острозі 5 млинів заборонив ввіз зерна з інших населених пунктів і зобов'язав євреїв купувати зерно лише у його власності.²⁵⁶ Показовими у цьому плані були статuti Станіслава Любомирського, який у 1735 р. після смерті батька Олександра Любомирського, отримав у спадок місто Рівне. Згідно інформації місто, на той час перебувало не у найкращому стані, тому він задля економічної відбудови зробив акцент на запрошенні єврейського населення проживати тут, а для цього потрібно створити відповідні умови. Князь 13 серпня

253 Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. ПРОСФΩΝΗΜΑ Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклад Б. Якимович та ін. Львів, 1998. Вип. 5. С.513.

254 Там само.

255 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.176.

256 Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині / За ред. В. Собчук. Кременець, 2009. С. 228.

1749 р. видає розпорядження, що складається з 11 пунктів, де йшлося про виборність кагальних братчиків, їх права, облаштування єврейського цвинтаря та засади економічної діяльності.²⁵⁷

Присутність євреїв у торгівлі допомагала підтримати економіку Старокостянтинова. Місто мало всі умови для розвитку торгівлі- право складу, близьке розташування до Подільського воєводства, куди йшли товари з Литви, Румунії, Туреччини і назад, фільваркове господарство, що постачало зерно у Річ Посполиту. Однак панське імпортування товарів із Західної Європи та Сходу призвело до зникнення християн зайнятих у торгівлі. Врятували ситуацію євреї, що на 1769 р. проживали у 323 будинках.²⁵⁸ Однак для такої значної кількості єврейського населення було замало 100 наявних торгових приміщень, тому лише третина з них зайнята у цій сфері. Товарами продажу були ті, що виходили з панської монополії: спиртні напої, сіль, дьоготь, смола, сіно, овес, риба.²⁵⁹

Втім, більшість торговців все ж не була заможною групою населення, особливо, хто тримав дрібні лавки. Політика власника з роду Любомирських щодо торгівлі була набагато сприятливішою, порівняно з іншими, тому сюди переселились євреї із занепадаючих міст, але згодом вони зазнали розчарування. Хоча на кінець століття нараховувалось 1356 осіб, що прямо відобразилось на додатньому зростанню торгових лавок- 160, проте чисельність серед задіяних євреїв залишилась на тому ж показнику.²⁶⁰ Розмаїття товару було або бідним або занадто дорогим, тому попит серед населення був низьким і сподіватись на достатні прибутки годі було.

Єврейська громада у своїй діяльності, хоч і прагнула відокремитись від різних проблем, що спіткали населення, але деяких з них уникнути не вдалось. Така тенденція спостерігалась у центрі ключа володінь князів Радзивілів у

257 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.77.

258 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // *Вопросы истории*. 1947. Вип. 8. С. 38.

259 Там же. С.35.

260 Там же. С.37.

Кременецькому повіті - місті Шумську. Як і згадані вище міста не поступався їм у торговельному значенні, адже лежав на магістральному шляху, що санкціонувало тут проведення ярмарків, які отримали визнання одних з переліку головних у державі протягом 1776 – 1788 рр. (див. додаток 2). У місті компактно проживала єврейська громада на декількох вулицях: Від Стаєнь, Від Замку, Від Монастиря, що становила лише третину населення міста (зазначено 27 димів).²⁶¹ Інвентар 1786 р. інформує про пусті земельні ділянки і деякі будинки у жахливому стані в єврейських кварталах, що зумовила пожежа 1761 р. З огляду на знищення третини міста єврейська торгівля відбувалась у 9 крамницях. Втім, із них надходили хороші, порівняно вищі від інших притаманних їм справ прибутки. Працювали і водночас проживали у цих приміщеннях Аврамко Купчик й Воль Збараський, бо не мали своїх димів.²⁶² Поступово місто оговталось від наслідків і економічно зміцніло, в тому числі завдяки їхній діяльності. В останній третині століття збільшилась кількість євреїв - 107 осіб, тому можна припустити позитивний відбиток і на торгівлі.

У деяких містах можна виокремити чинники, які гальмували діяльність євреїв у торгівлі, де не останню роль відігравали самі ж власники. Так сталось у Заславі та його ключі, коли у 1710 р. ці володіння були передані як посаг родині Сангушків.²⁶³ Прагнення відбудови володінь стало для усіх видів торгівлі тригером занепаду, яку взяли під суворий контроль, щоб перетворити її у фінансовий ресурс для стабілізації економіки. Однак встановлення повсюди такс вилилось у негативний результат, а саме відсутність купців з інших населених пунктів і небажання місцевих займатись торгівлею, попри розпорядження князя запрошувати людей на ярмарки. З огляду на обставини Павло-Кароль Сангушко віддав у руки єврейської громади ярмаркову торгівлю, уклавши у 1740 р. угоду зі старостами кагалу. Згідно умов євреї мали щороку проводити 5 контрактних

261 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острозь, 2021. Вип. 32. С. 67.

262 Там само.

263 Берковський В. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) // Архіви України. 2011. Вип. 4. С. 147.

ярмарків на православний Великдень і католицькі свята; у старому місті 4 на християнські свята, у новому місті і ще 3 менші ярмарки на центральній площі.²⁶⁴ Але вже із середини століття магнати роблять усе аби знизити торговельну активність євреїв, забороняючи купувати і мати крамниці та магазини на нововідбудованому ринку.

Кагал Старого Заслава налічував 2047 осіб, був лідером у Кременецькому повіті і зі всього воєводства поступався лише Дубенському, але через утиски та втручання влади у їхню торгівлю значно програвав. У 1770-х рр. орендарі дали розпорядження місцевим євреєм-крамарям купувати оселедці та шкіри у великих обсягах, що насправді перевищували у 5 разів, те чого вимагав ринок.²⁶⁵ Якщо закупівельна ціна досягала небес, то цінники на продажі теж вимагали від євреїв збільшення, що принесло лише втрати. Обурені євреї звернулись з цією претензією до адміністрації маєтку та княгині Барбари Сангушко. Консенсусом у вирішенні цього питання стала регламентація під назвою “Розпорядок крамарів міста Заслава 1771 року”, що дублювала документ вже апробований у Бродах.²⁶⁶ Згідно змісту крамарі та купці домовились кожному з них реалізовувати лише один вид товарів, а всі інші були під заборною. Отже, спостерігаємо двоякість і суперечливість дій власників щодо єврейської діяльності- з одного боку їм необхідно мати у місті торгово спроможну громаду, але з іншого- азарт до швидких і великих прибутків зумовив неправомірні заходи, які завадили успіху торгівлі.

Передача в оренду певною мірою відобразилась і на єврейській громаді міста Лабунь, але орендар не вдавався до крайніх визисків, тому їхня торгівля не зазнала збитків. Серед незначної чисельності євреїв (26,6%) у Старому місті було 19 крамарів, які володіли дерев'яними чи кам'яними крамницями, а найбільш завзятий Мошко Вельвелів мав обидві.²⁶⁷ Щоправда зовсім протилежною була інтенсивність торгівлі у Новому місті, де зазначено всього 2 власники дерев'яних крамниць.

264 Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. С.16.

265 Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVII століттях // Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження. Хмельницький, 2013. С.82.

266 Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zaslavia 1771 anno» // Przegląd humanistyczny, 1993. R. 37. №. 4. S.247.

267 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С.56.

Євреї займали провідну позицію і в торгівлі Ляхівців, де вона теж частково занепадала, що підтверджують 8 пустих крамниць із 40 наявних.²⁶⁸ На 1765 р. тут проживало 589 євреїв, тобто кагал посів вагому нішу в Кременецькому повіті, але інвентарі через два десятиліття показують спад чисельності. Усі крамниці та лавки були розділені на дерев'яні і муровані. Останні, яких було 23 належали переважно єврейським торговцям- чотири з них утримували жінки вдови, що продовжували справу своїх чоловіків.²⁶⁹ Наприклад, у Корниці, де всі крамниці були дерев'яними і перебували у руках 10 осіб, було сплачено на 1785 р. 47 злотих чиншу.²⁷⁰ Серед них було троє, яким належало по 2 крамниці. В обох містах торгували сухою рибою, сіллю і тютюном, а такий скромний асортимент свідчив про необхідність проведення щотижневих торгів і ярмарків для населення.

Вирізнялись за специфікою діяльності єврейські купці Луцька. Місто відіграло провідну роль в соціально-економічному поступі Волині, оскільки було столицею воєводства, центром Луцького повіту і гродового староства під контролем князів Чорторийських. Доволі цікаво тут склалась ситуація щодо кількісного переважання впродовж століття єврейської громади над українцями. Товарами, які склали єврейську торгівлю були переважно сукно, блаватні тканини, шкіри та коріння.²⁷¹ Проте в аналізі їх торговельної зайнятості важлива така риса як перекупство, яку відмітили люстратори наприкінці 1780-х рр. Луцькі євреї особисто не їздили на закупи, щоб торгувати з “першої руки”, а здебільшого, діставали товари з ближніх торгових центрів, наприклад, Бродів.²⁷² Також вирізняло тутешніх купців єврейської національності всепоглинаюча жага

---

268 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Луцьк, 2014. С.16.*

269 Там само.

270 Близняк М. Містечко Корниця в останній чверті XVIII ст. // *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Хмельниччина в контексті історії України”. Хмельницький, 2012. С.179.*

271 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2022. Вип. 33. С. 62.*

272 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2022. Вип. 33. С. 62.*

до отримання найбільших прибутків. Вони майже монополізували право на купівлю і продаж шкір, взуття місцевого виробництва завдяки протекторату старостинської влади. Однак абсолютизація для всіх є невірною, адже були й більш обережні євреї, що дбали про уціління своїх пожитків від краху.

Правові відносини між магнатами та євреями, як один із показників економічної ролі останніх відображають інвентарні описи, де поданий розмір регулярного податку та інші повинності. Згідно нього, іудеї в Острозі платили чинш у 1708 р.- 500 злотих(1724 р. -600) а християни майже удвічі менше - 300 злотих(200), тобто його розмір співвідносився з прибутками населення.²⁷³ Це доводить, що єврейська громада Острога оговталась від трагічних подій середини XVII- початку XVIII ст., як в кількісному, так і в економічному плані. Важливо, що для обох громад були встановлені однакові повинності. Також до чиншу належала плата за випалювання вапна на Бельмажі і плечкове від різників у сумі 20 злотих на рік. До натуральних визначили десятину від меду, зернових і тютюну до замку.²⁷⁴ Ремонтування доріг, гребель, мостів, млинів та інших міських споруд лягали на руки міщан. На кожного господаря диму покладался обов'язок мати зброю, оскільки часи були неспокійні.

Накладання чи звільнення від податків єврейської громади визначали магнати. Розподіл податків у 1713 р. здійснив власник Дубна Олександр-Домінік Любомирський своїм указом до комісарів та влади міста. Основний тягар податків ліг на християн міщан, натомість євреї мали відремонтувати дамби.²⁷⁵ Численні поступки спостерігаються і в подальшому, адже єврейські жителі зобов'язані сплачувати лише військовий збір, який теж старались уникнути. Важливо, що податкові стягнення з кагалів могли визначати і органи міської адміністрації. В Олиці, як вже зауважено, діяв спеціальний орган “рада 30 мужів”. На його засіданні 29 лютого 1780 р. було вирішено зібрати одноразовий

273 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С.75.

274 Там само.

275 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869. С.258-259.

податок у сумі 15 злотих, як з кожного християнина, так і євреїв для доставки “фури” дров в Острог, що вимагали розташовані там російські війська.²⁷⁶ Нагляд за цим був покладений на старших з членів органу - Станіслава Заблоцького та Яна Коротоножку. У Шумському ключі сплата “райтацизни”- податку, який ішов на оплату Жовківських офіцерів, становила для обох громад разом 40 злотих і збиралась щорічно адміністратором володінь Радзивілів Антонієм Зелінським.²⁷⁷

Євреї Ляхівців сплатили за 1787 р. значну суму податку - 1145, але у декілька разів меншу, ніж християни. Сума включала чинш з їхніх будинків-891 злотий, зі склепів (крамниць)-212 злотих, котлове (від куріння горілки)- 42 злотих.²⁷⁸ У королівських містах розмір податків часто був більшим, тому єврейська громада на тлі внутрішньої кризи не могла їх покрити. Критична ситуація виникла у Володимирі 1789 р., коли євреї скаржились люстраторам, що не в змозі сплатити старості: крамарі- 500 злотих, шинкарі- 3897 злотих, котлового- 413 зл. лопаткового-1000 зл., чопового- 28 зл. і губернатору на утримання війська та рабина-300 злотих.²⁷⁹

Для з'ясування аспектів економічної діяльності єврейської громади у містах також слугують реєстри податків. Таку нормативну складову їх життя дослідив М. Близняк на реєстрі податків кагалу міста Любар 1759 р., який складається з 28 позицій. Хоч у Любарі знаходився невеликий кагал, налічуючи згідно перепису 1765 р. лише 476 осіб, але активність євреїв була помітною. Згідно любарського реєстру вони обрали діяльністю номер один торгівлю, і тому

---

276 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869. С.441.

277 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 68.

278 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Луцьк, 2014. С.17.

279 Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С.17.

крамарі обкладались найбільшим податком- 1 злотий з кожної сотні придбаного товару незалежно від суми.²⁸⁰

Цей реєстр привідкрив завісу втручання магната у повсякденне життя єврейської громади. Францішек Фердинанд Любомирський бажав, щоб чоловіки здобували освіту, тому що успіх фінансових операцій потребував відповідних знань. Стимулював він це дозволом після одруження за умови відвідування школи не платити 2 роки податки євреям від торгівлі чи іншого заняття.²⁸¹ Така політика спонукала до створення нових сімей, що мало під собою корисливу мету- збільшити єврейську громаду міста. Впорядкування фіскальних справ підлягало постійній звітності, мало бути прозорим і правдивим. У разі порушення, наприклад, приховування товару чи працівників вводились певні санкції на кагал. Практика нормативного регулювання була поширеною й в інших володіннях Любомирських, про що свідчать джерела.

Наявний також реєстр для євреїв Ямполя князів Радзивілів, укладений у травні 1782 р. Обраховувався він за таким принципом “скільки інтересів, стільки й складки”, тобто залежало від того скільки доходів мав єврей. Згідно цього реєстру, єврейські комісари визначили зібрану суму в 401 злотий і 3 гроші.²⁸² Виходячи з простих міркувань, робимо висновки, що для власників “реєстри” стали інструментом контролю і впливу не тільки на фінансові справи євреїв, а безпосередньо на інші сфери життя.

Характерною особливістю економічної діяльності євреїв була гнучкість і взаємопов’язаність сфер, адже для того часу не було прийнятним заробляти одним незмінним способом. У зв’язку з наведеним фактом повністю покладатися на податкові реєстри, як об’єктивне джерело про сталу професійну зайнятість не варто, оскільки в одній позиції єврей платник міг фігурувати як “szmuklerz”

280 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара). // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019.Т.2 (27). Вип.1. С.79.

281 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019.Т.2 (27).Вип.1.С.80.

282 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.159.

(галантерейник), а в іншій частині списку вже як “kupiec” (купець).²⁸³ Траплялось, що купці були одночасно і ремісниками і лихварями, орендарі могли займатись імпортуванням якоїсь продукції. Відтак заняття євреїв ремеслами закінчувалось торгівлею. Такий підхід ускладнював і підрахунки їх чисельності, тому як правило, цифра кількості євреїв подавалась приблизно.

У попередні століття реміснича справа була дотичною для євреїв у приватних містах тільки з релігійних норм, тобто стосувалась одягу- кушніри, кравці та споріднені напрями (заборонено поєднувати вовну і льон) і харчових потреб - різальники.²⁸⁴ У досліджуваному періоді вони використовують можливість реалізації та розширюють коло напрямків ремесел. Уже в першій третині століття в Острозі завдяки інвентарним описам можна виокремити євреїв таких ремісничих професій: кравець, цирульник, коваль, кушнір, різник, пекар, конвісар, скляр, палітурник, лікар та аптекар.²⁸⁵ Згідно статутів християнських ремісничих цехів євреям заборонялось вступати до їх корпорацій та накладались інші обмежувальні заходи. Однак існувала практика, коли євреї сплачували внески цехам- “партачне” і мали захист й право збувати свої вироби на тутешніх ринках, не стаючи членами цеху. Таку вимогу знаходимо у “Статуті цеху Мізоча”, де з євреїв, які хотіли займатись ремеслами вимагались підпорядкування старшим цеху і щоквартальні грошові внески- сухедні, але у реальності ніхто їх не сплачував.²⁸⁶ Згодом партачі-євреї склали серйозну конкуренцію християнським ремісникам, що стало причиною розсіяності ремесел і промислів.

Зрозуміло, що “підвішений” у повітрі і залежний статус не влаштував єврейську громаду, тому з метою захистити свої права було створено власні ремісничі гільдії- хавури.²⁸⁷ Функціональне призначення їх полягало у фіксації

283 Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. С.70.

284 Kaźmierczyk A. Żydzi w miastach prywatnych: wybrane aspekty // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 2016. T. 77. S. 368.

285 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С. 74-75.

286 Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року // Острозька давнина. Науковий збірник. Острог. 2013. Вип. 2. С. 228.

287 Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. С.98.

цін, контролі якості виготовлених товарів і послуг, умов праці, підтримці в разі хвороби чи нещастя членів громади. Ці гільдії виникали під знаменом братств, мали релігійних керівників, суди і прапори, проводили в окремих приміщеннях богослужіння та організовували щорічні святкові застілля. Єврей- новачок, внівши певну плату міг розраховувати на безвідсоткову позику при старті своєї справи і отримував клієнтів-замовників. Гільдії об'єднували фахівців одного ремесла, наприклад, у Луцьку в 50-х рр. XVIII ст. існувало вже декілька значних товариств кравців²⁸⁸. Їх виникнення породило і певні суперечки єврейських цехів з кагалом, особливо, коли очільники останнього перевищували свої обов'язки. Ремісничі цехи стали в опозицію до органу громади, тому від нього відправляли своїх старост, щоб пильнувати їх громадську діяльність.²⁸⁹ У таких обставинах цехи втрачали свої прями економічні функції і перетворювались в інструмент соціально- політичної боротьби.

Євреї Заслава у серпні 1735 р. отримали дозвіл на включення їх до складу цеху кушнірів і кравців. Павло Кароль Сангушко на прохання підданих “своєю милістю” затвердив у привілеї єврейську братську школи, де проводились богослужіння і розташовувалась вона поряд зі старою міською школою.²⁹⁰ Однак не був магнат шляхтичем, якби не отримав від поступки зиск: “на майбутні часи без жодної заборони і перешкоди з боку заславського кагалу під виною 30 червоних злотих для мого панського скарбу”.²⁹¹ Крім того, були висунуті певні умови. По-перше, євреї ремісники Старого та Нового Заслава підпорядковуються християнській гільдії і охочі мають відразу бути записані до цехового реєстру. По-друге, єврейська частина цеху повинна ніяким чином не шкодити християнській, а навпаки приносити їм користь, сплачуючи коробочні збори-кожен єврейський майстер щороку по 1 злотому, розділивши на 4 частини. По-третє, відомо, що цехи виконували також оборонну функцію, тому за потреби кожен з кушнірів і кравців має надати боєприпаси та порох для міста. По-

288 Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. С.98.

289 Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. С.121.

290 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S.48.

291 Ibidem. S.49.

четверте, за провину негідні єврейські ремісники і партачі мають сплатити штраф 16 злотих, який розподілявся навпіл. Останнім табу було знову ж утримувати християнських слуг.²⁹²

Не тільки місцеві торговці, але й ремісники зазнали у своїй діяльності невігідних угод. У 1740 р. різників змусили скуповувати м'ясо із панського домогосподарства за встановленими понад норму цінами. У наступному десятилітті відомо про різальників, які уклали з губернатором Марковським угоду про підвищення цін на кошерне м'ясо з прибутків від яких йому надходив певний відсоток.²⁹³ Магнати Сангушки хотіли руками єврейської громади підсилити своє економічне становище.

Заняття ремеслом відзначалось клопіткою працею, прогодувати сім'ю ставало все важче, тому християни відходили від нього і схилялись швидше до землеробства. Описаний стан можна простежити у Старокостянтиніві, де цехове ремесло підривав панський маєток, забираючи кваліфікованих майстрів. Про переважання євреїв ремісників у місті свідчить грамота видана цеху шевців 1737 р., у якій згадувались майстри і його члени з обох громад.²⁹⁴ Наприклад, О. Баранович припустив, що у діючому цеху кравців, якщо не весь колектив, то більшість становили євреї, адже кагал керував отриманими внесками при вступі до нього. Магнати, спостерігаючи за такою тенденцією, почали розглядати євреїв у якості лідерів і в цій сфері.

Протилежну політику здійснював власник Дубно, що поставив на чолі кушнірсько-кравецького цеху міщанина Вігдора Давидовича.²⁹⁵ Наданий привілей Павла Кароля Сангушка від 19 квітня 1725 р. мав на меті нейтралізувати втручання, навіть, певну узурпацію влади кагалом, який захищав інтереси представників своєї спільноти. Згідно нього рабину та кагальним старостам заборонялось будь-яким чином впливати на справи, порушуючи звичаї цеху. Не

292 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S.49.

293 Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVIII століттях // Ізяславщина крізь плин віків. Історико-краєзнавче дослідження. Хмельницький, 2013. С.77.

294 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вып. 8. С.38-39.

295 Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła /opracow. A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. S.92.

виконання вимог і перешкоджання діяльності призначеного цехового керівника каралось штрафом у розмірі 50 червоних злотих у державну скарбницю.²⁹⁶ Зі сказаного випливає висновок про активність євреїв, які становили значний відсоток і намагання не опинитись на маргінальних позиціях у цеху.

Ремесла єврейської громади теж зіштовхнулись зі встановленням порядків з боку магнатських власників. До таких методів знову вдався князь Станіслав Любомирський, що видав у травні 1750 р. статут із 13 пунктів для новозаснованого цеху. Він відокремив працю кравців від кушнірів згідно нього, лише найбільш бідним з євреїв - “можна робити біля зайців та котів”.²⁹⁷ Ця умова стосувалась виключно єврейських членів цеху.

Велику пошану у громаді, так і в містах отримали євреї складних і дорогих сфер - золотарі, ювеліри, склярі, палітурники. У Шумську єврей Злотник виділявся з громади, оскільки мешкав поза межами кварталу на христинській частині. Міські ремесла представляли звісно два кравці, швачка вдова Гершкова, пекарі Нохим і Йось.²⁹⁸ В Новому Острополі харчові потреби у м'ясі забезпечував Йось Різник, який продавав продукцію своєї праці, винником був Мендель, пекарем-Шмерль.²⁹⁹ Позиція кравця і цирюльника в інвентарі представлена двічі іменем Янкель. Ця професія у минулі століття полягала в наданні перукарських, зокрема голярства і деяких лікарських послуг у лазнях, яку представляли євреї. У XVIII ст. більшість цирюльників насправді були кваліфікованими лікарями, в тому числі хірургами. Лабунський цирюльник Хаїм був лібертований від податків, що свідчить про рідкісність, але затребуваність цієї професії у суспільстві.³⁰⁰

---

296 Ibidem.

297 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 77.

298 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 69-70.

299 Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 24.

300 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С.56.

Активність євреїв у ремісництві зафіксована в інвентарі Лабуня 1788 р., де зазначено: 4 кушніри, по 3 - кравця, пекаря, різника, шмуклера, 2 злотника і винника, по 1 - швець, діхтяр, котляр, шкляр, бляхар, цирюлік і друкар.³⁰¹ Значна чисельність ремісників була необхідною для задоволення потреб населення міста і передмість. Остання спеціалізація траплялась вкрай рідко, відігрававши важливу роль у розвитку і збереженні культури євреїв Волині.

Інколи ремісничі родини мешкали в одному будинку, як наприклад, Мошки Пекаря з 5 осіб і Лейзора Кравця з 4 осіб у Ляхівцях. Проаналізувавши описово-статистичні джерела, можна встановити, що у місті наявний цілий спектр ремісничих спеціальностей та їх відгалужень. Спираючись на прізвища чи прізвиська найбільше євреїв зайнятих у пекарстві (4 - Хаїм Пекар, Мошко Пекар та ін.) кушнірстві (4 - Сруль Кушнір, Пінкас Кушнір та ін.); другий щабель посіли 3 фурмани (Шльома Фурман, Гершко Фурман та ін.), 2 кравці (Мендель Кравець, Лейба Кравець) і 2 шевці (Зискель Швець, Дувід Швець); найменш обраними, тобто лише по 1 реміснику були професії цирюльника (Іцько Цирюльник), котляра (Шимон Котляр), шмуклера (Мошко Шмуклер), шинкаря (Копель Шинкар), золотаря (Йось Злотник), воскобійника (Лейзор Воскобійник), мірошника (Нута Мірошник).³⁰²

Задля зменшення економічної конфронтації більшість приватних міст поділилась за спеціалізацією на неконкурентні єврейські та християнські гільдії, тоді ж як у королівських становище залишилось напруженим. Особливо такий процес протікав у Луцьку, однак ремісникам-євреям це не зашкодило. Центр воєводства став винятком серед королівських міст, з яких євреї в другій половині століття тікали, а тут навпаки осіли і зайняли пальму першості в економіці. Привілейованість не оминула і ремісничу діяльність, де вони одночасно були задіяні у бляхарстві, міделиварстві та золотарстві, склярі і теслі, крім своїх

---

301 Там само. С.57.

302 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С.14-15.

виготовляли вироби один одного.³⁰³ Мало того, що євреї робили це без відома відповідного цеху, то ще й відмовились платити внесок до цехової скриньки. Єврейська вседозволеність викликала обурення міського населення і верхівки цехів.

Про описані проблеми повідомив цехмістр луцького кушнірського і кравецького цеху Василь Шидловський. Він зазначив, що євреї не підпорядковуються цеху, не вносять вже протягом 5 років “холдовщизни” (різновид “партачного”), не записуються до реєстру і визволення не чинять, хоч челядь і учнів тримали.³⁰⁴ Будь-які спроби притягнути їх до виконання статутних порядків нівелювалися через захист старостинського намісника, що прийняв сторону єврея, пригрозивши цехмістру ув’язненням. Євреї абсолютно знали чого хотіли цим досягти, адже їх дії призвели до занепаду цеху. Типові випадки сталися із столярсько-ковальським цехом, цехмістра якого за намагання зловити єврея боржника взяли під варту на декілька днів, поки він не заплатив незначну суму викупу.³⁰⁵ Старостинська адміністрація часто і сама нехтувала правами цехів, привласнивши собі виплати для шевського цеху, до якого мали надходити 5 злотих від оброблених і необроблених шкір за дозвіл євреям продавати товар у своїх ятках. Зростання економічного значення єврейського населення призвело до того, що християни-ремісники мусили пристосовуватись до умов нав’язаних їх конкурентами.

Ця основна сфера міської економіки також оподатковувалась, і спираючись на любарський реєстр, вимальовується ієрархія представників ремісничих професій в залежності від прибутків. Серед них виділялись кушніри, воскобійники та виробники медової патоки. Кушніри шили хутрянні вироби, що користувались попитом у заможного населення, тому податок був відповідним- 1 злотий 15 гр.³⁰⁶ Щодо продукції пасічників, то оподаткуванню підлягало 5

303 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С.60.

304 Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 59.

305 Там само. С.60.

306 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and*

видів. На міські потреби працювали воскобійники, добуваючи віск для виготовлення церковних та інших свічок, і сплачували 1 злотий з кожного каменю.³⁰⁷ Інші стосувались меду, що вживали як продукт харчування, так і його патоку - інгредієнт при виготовленні алкогольних напоїв. За півбочки меду єврей-купець сплачував близько 1 злотового податку. Така ціна була вигідною і дозволяла не погано заробляти. До прикладу, на Вишнівеччині у 1748 р. стільки ж меду коштувало 90 злотих.³⁰⁸ Таким чином, у вигрші залишались обидві сторони - і магнат, і євреї.

Представники громади Любара задіяні в інших напрямках платили по-різному, але набагато менше, ніж попередні і переважно у грошах. Чинбарі і гарбарі платили з великої телячої або кінської шкури 3 гроши, а з овечої і козячої 1 грош. Виробники нетопленого лою, тобто жиру сплачували від одного каменю 3 гроши, а від топленого на 1 грош більше. Різники сплачували 3 гроши. Ковалі за кожні зароблені 100 злотих мав сплатити 1 злотий 15 грош. Були у кагалі і пекарі, які за кожний смаколик давали 6 грош. Орендарі клітів, будинків і виноградників згідно реєстру повинні сплати від злотового 2 гроши. Окремої уваги заслуговують перевізники або “фурмани”, що надавали транспортні послуги для окремих купців, так і міських доручень. Однак їхній дохід був мінімальним і податок складав 1 грош від злотового.³⁰⁹

Ремісництво все - таки поступалось у прибутковості, яку отримали євреї від оренди панських володінь і монополій в містах і селах. Професія орендаря у рiчпосполитський період корелювалась з єврейською національністю. Фактично всі маєтки за переписом 1764-65 рр. перебували у їх володінні. Цікаво, що об'єктом оренди виступала не тільки нерухомість. Євреї вмiло знаходили

Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.80.

307 Там само.

308 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology* = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.77-78.

309 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology* = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.79-80.

правильний підхід до старостинської влади чи магістратів, тому брали на відкуп королівські мита на торгівлю, збирання державних податків і під виглядом цього, могли обкладати міщан додатковими стягненнями.

У 1702 р. єврей Гиршем Іцкович уклав контракт з магістратом і поспільством міста Ковеля про відкуп на рік міських доходів.³¹⁰ Згідно угоди, яка вступила в дію після свята Вознесіння Господнього за грецьким календарем і закінчилася у неділю після цього свята наступного року. Сума оренди становила 150 злотих, з яких 50 єврей вирахував відразу, а решту мав сплатити двома частинами за прибутки з Михайлівського, Сокальського, Ковельського ярмарків, літнього оброку.³¹¹ На цих ярмарках були встановлені різні такси: мостова десятина, десятина від риби та різних порід деревини, розмір сплати за привезені товари, залежав від наповненості возу і виду та кількості тварин гужового транспорту. Будь-які приховування від орендаря, спекуляції на вазі, крадіжки товарів, якщо були зафіксовані митником чи його підлеглими обходились порушнику у значну суму штрафу.³¹² Міська влада, вдаючись до такого роду фінансових угод з єврейським населенням, мала на меті пожвавити економіку занепалих королівських міст.

Старокостянтинівські євреї-орендарі були найтісніше пов'язані з магнатсько-шляхетською верхівкою. Вони отримали від них відкупні на все, що можна було: збирання помірною податку з млинів, мита, спуску ставків, монополії на виробництво пива, горілки та продаж дьогтю і сіна.³¹³ Характерно, що багатих орендарів-відкупщиків було мало, оскільки існувала ціла піраміда суборендарів, їх персоналу, торговців монопольними продуктами. Отож, бідніші євреї з громади розраховували жити на фінанси, отримані з розподілу всіх об'єктів і орендаторських функцій. У деяких містах, як-от, Шумську євреї могли іменуватись генеральними орендарями, такої честі тут удостоївся Давід

310 Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1859-1914. Ч. 5 : Т. 1 : Акты о городах (1432 - 1798). Киев: Унив. тип., 1869.С.196.

311 Там же.С.196.

312 Там же. С.197.

313 Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вип. 8. С. 37-38.

Айзикович. Ляхівці мали 3 орендарів - Арія Орендар, Євшия Орендар та Вігдор Орендар.³¹⁴ У Лабуні головним корчемним орендарем міська влада визначила Міхеля Любарського, що уклав контракт на суму 34 000 злотих податку на 17 місяців з 15 жовтня 1787 р. по 15 березня 1789 р.³¹⁵ Місячна сума податку становила 500 злотих, у регулювання якої не мав права втручатись орендар міста Юзеф Митка Верещатинський, оскільки справжній власник не хотів віддавати прибутки з пропінатії.

Євреї виступали тією групою людей, що могли відразу пристати на пропозицію купити будинок. У Теофіполі “старозаконний” Абрам, син Косецького придбав будинок циганського вїта Казимира Францішкевича, що був змушений продати його через численні борги і з дозволу княгині Яблоновської.³¹⁶ У столиці воєводства для християн купівля будинку в іудея перебувала під табу, щоб обмежити їх контакти до мінімуму. Вони мали тут повну свободу дій, отримали від старости документи на земельні ділянки під забудову у різних його частинах. Політико-адміністративне значення Луцька допомагало їм примножувати свої прибутки від найму будинків приїжджих на сеймики, судові засідання чи по інших справах. Так само тримали заїжджі будинки острозькі євреї. Відомо, що 6 шумських євреїв володіли у місті в’їздними будинками, тоді як ляхівецькі володіли у 1785 р. аж 16.³¹⁷ В Лабуні, який чи не щодня приймав світських гостей, де зупинялись мандрівники, євреї теж не сиділи без діла. М. Близняк зазначив, що один з відвідувачів міста у 1786

---

314 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року*, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С.18.

315 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С.57.*

316 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.160.*

317 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 69-70;* Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року*, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С.17-18.

р. Ян Дуклан Охотський відмітив задовільний стан і переповненість подорожуючими їхніх будинків.³¹⁸

Окрему категорію становили сільські орендарі - ішувники, зв'язки яких із громадою були фактором, що зміцнював місцеві ринки та сприяв відродженню міської економіки. Орендарі, збираючи гроші у свята, збільшували обороти купців і ремісників, а разом з тим забезпечували продуктами сільського господарства своїх торгових партнерів. Хоч їх чисельна присутність була нижчою, але роль не менш значимою. У Шепетівській сільській окрузі за переписом 1765 р. налічувалось разом 73 євреї, тоді ж як у пізніший час в кожному селі нараховано від 6-8 до 12-17 єврейських сімей.³¹⁹ У цих селах вони займались торгівлею, лихварством, що було не від'ємним при шинкарстві.

Після успішних чи не дуже бойових зіткнень під час війни, так і після її закінчення, шляхта з міщанами збагачувались на пиятиці селян і військових. Самі магнати зазначали, що з поляків добрі винокури, але погані продавці, тоді ж як українські селяни ні до чого не здатні. Якість і смак горілки єврея Боруша були визнані найкращими у Клеванському князівстві, а секрет її виготовлення знав винник Конарський.³²⁰ Доходи були гарантовані, оскільки магнати зобов'язували своїх підданих купувати лише їх продукцію. У другій половині століття цей вид економічної діяльності став основним для євреїв, адже ціни на алкогольні напої збільшувались і їх було легше збути на внутрішньому ринку, ніж інші товари.³²¹ Ціна зерна на європейському ринку підвищилась, натомість попит трохи впав, але врожаї були хорошими, та й вирощували його селяни, праця яких нічого не коштувала. Кожен єврей прагнув отримати пропінацію на виготовлення горілки, лікерів, варіння пива, щоб продати міщанам та гостям

318 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С.56-57.

319 Борилук Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С. 69.

320 Близняк М., Смирнов А. Алкогольні напої, їх виробництво та продаж у волинських містах XVIII ст. // Емінак: Науковий шоквартальний журнал, 2024. № 2(46). С. 103-104.

321 Алексіюк В. Економічна діяльність єврейської громади на Волині у XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання» (м. Рівне, 27 травня 2024 р.). Рівне, 2024. С.10.

міста. Члени громади могли отримати її не тільки від магнатів, а й королівської влади, часто як бонус до основного привілею. Таку фортуна спіймав володимирський єврей Фішель Левкович. У 1700 р. він отримав сервіторіат на зайняття високої і відповідальної перед королем посади, що водночас надав можливість вільної торгівлі і шинкування лікерів.³²²

Євреї орендували панські винокурні, броварні, де виготовляли алкоголь і корчми та шинки, в яких продавали його. Серед відвідувачів їх закладів виникла приказка “Євреї- дурні: мають горілку і продають її”.³²³ Якщо перша частина цієї приказки абсурдна, то інша відбиває дійсний стан справ. У руках євреїв Острога перебувало: 6 солодовень, 5 винниць, 2 броварні і ще 2 млини.³²⁴ Процес виготовлення алкоголю був налагоджений так би мовити від “лану до столу”. Євреї Шумська володіли 9 винницями, зокрема, 2 з них належали Давиду Айзиковичу, по 1 мали: Носонова Вітряна вдова, Теула Меєркович, Шлома Анюк, Шлома Вашковецький, Янкель Бриковський, Літман Боложовецький, Давидова Круголецька вдова.³²⁵

Про найбільший економічний зиск для єврейської громади від виготовлення алкоголю свідчить супліка любомирських євреїв до Францішка Фердинанда Любомирського 1772 р. Причиною появи цієї скарги були наслідки перебування у місті російських військ у ході російсько-турецької війни 1768-1764 рр. і “морове повітря”, що охопило Волинь. У цій непростій ситуації євреї вбачають єдиний вихід покращення свого становища у князівському дозволі на вільне пивоваріння та подальшу реалізацію, як для себе, так і християн на весілля чи похорони. Цікаво, що горілку у магната вони брали без якихось перешкод, тоді ж як пиво сюди не належало. 19 вересня 1772 р. вони отримали негативну відповідь від Любомирського у якій йшлося “пива не тільки на весілля, але й під

322 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.181.

323 Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840) // JUDAICA UKRAINICA. 2013. № 2. С.59-60.

324 Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вип. 17. С. 74 – 75.

325 Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С.69-70.

жодним підтекстом не дозволяю євреям любарським”.³²⁶ Навіть, нависла загроза збанкрутіння частини євреїв, не змусила власника віддати їм таку прибуткову галузь як броварство. Іншого забарвлення мала ситуація у Кременці 1788 р., де попри декрет королівської асесорії, що повернув міщанам право пропінації, магістрат залишив за євреями можливість продавати у кожному будинку напої і проводити як гуртову, так і роздрібну торгівлю місцевими та іноземними товарами.³²⁷

Значне виробництво пива, вина та інших спиртовмісних напоїв відстежується у містечку Ляхівці. Всі бровари та винниці тут перебували у руках семи євреїв, де у кожному кількості котлів варіювалась від 2 до 4, що разом становить 20.³²⁸ Вони продавали свою продукцію в межах місцевого ринку. Це зумовлювалось тим, що міста й містечка краю спирались на сільськогосподарський характер виробництва, відповідно рівень економічного розвитку бажав кращого. Також євреї на відміну від повноправних міщан Ляхівців мали певні обмеження щодо шинкування, а саме щосуботи їм дозволялось працювати лише у шабатному ринку. У 1787 р. зафіксований від’ємний показник кількості цих підприємств, що видно і по зменшенню з 4 до 2 котлів у Євшиї Орендаря. Власники намагались зробити все можливе, щоб зберегти зайнятість єврейської громади у цій галузі і на кінець століття становище покращилось.

Горілка стала відігравати для магнатів ту ж роль, що і польський злотий для скарбниці, тобто валюту. До поділів держави пропінація становила близько 69% прибутків магнатів.³²⁹ Торговці, які приїздили на ярмарки, потім ішли

326 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.78.

327 Близняк М., Смирнов А. Алкогольні напої, їх виробництво та продаж у волинських містах XVIII ст. // *Емінак: Науковий шоквартальний журнал*, 2024. № 2(46). С.113.

328 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині*. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С.16.

329 Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840) // *JUDAICA UKRAINICA*. 2013. № 2. С.74.

відсвяткувати успішні угоди і виторг до місцевих шинків. Широкий асортимент напоїв дійсно виготовлявся на Волині і включав: “ординарну”, “гданську”, “простку” перегнану через 2 котли, “алембикову”, “оковиту” “зототу” горілку, ратафію(лікер), його доповнювали різні настоянки - ганусова, ялівцева, апельсинова та цукрова.³³⁰ У Любарі виготовляли спеціальний напій, для якого “розсичували” і варили мед, витрачаючи щороку 200-300 півбочок сирого меду зі всього Кременецького повіту.³³¹ Посмакувати ним можна було і подорожнім у Новогоринській корчмі, що розташовувалась на передмісті.

Єврейські шинки, як аналог сучасних закладів громадського харчування, із подорожніми корчмами були невід'ємною частиною міської інфраструктури. Існує легенда, що назва Мізоча пішла від прізвища єврея купця, який відкрив на півдорозі від Острога до Дубна корчму і біля неї виникло декілька будинків.³³² Корчми виконували цілий спектр послуг: місце для ночівлі, укладання угод, зібрань громади тощо. Відразу усіма функціями була наділена корчма у Вишневці, в якій мали проходити за наказом магната міські, судові й цехові збори на користь орендаря під страхом ув'язнення і штрафу. Наявність великої кількості таких закладів, звісно, породила конкуренцію, що вимагала від їх власників застосування маркетингу для напливу клієнтів. Відтак, щоб залучити молодь у корчмах грали міські та сільські музики, а в шинках ставили більярди, грали у карти, запроваджували культурно-розважальну програму. Деякі з них пропонували випивку і ночівлю без їжі, інші сніданки та вечері, але головним звісно був згаданий вибір напоїв. У Новому Острополі в'їзна корчма була новою будівлею і як більшість дерев'яною, розташована на відомому хмельницькому “Чорному шляху”.³³³

330 Близняк М., Смирнов А. Алкогольні напої, їх виробництво та продаж у волинських містах XVIII ст. // Емінак: Науковий щоквартальний журнал, 2024. № 2(46). С.103-104.

331 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.78.

332 Михальчук Р. Мізоч: життя та загибель єврейської громади. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. С.10.

333 Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С.19.

Для самих євреїв ці заклади за значенням були на одному щаблі із синагогою, адже у них обговорювали неприйнятні у святинях теми. Роль корчми полягала у поліфункціональності, поєднавши кабінет психоаналітика, рекламне бюро, клуб і бар. До цього переліку ще можна додати центр зайнятості, тому що євреї шукали тут роботу, нових партнерів за родом діяльності, наймали слуг і селян для тимчасових справ. Також вони купували сировину та інші матеріали, ремонтували свій транспорт, проводили кредитно-фінансові операції, сватались, дізнавались політичні новини, спостерігали за модними тенденціями і звичаями своїх сусідів. Стіни ставали свідками наклепів і конфліктів між євреями та християнами. Ще однією особливістю їх закладів була одночасна роль помешкань господарів, де вся родина була задіяна у цій справі. У Корниці в “скарбовому будинку” мешкала родина орендаря з 9 осіб і поряд з ним розташовувався шинок.³³⁴

Євреї у Ляхівцях утримували 20 шинків, чисельність яких перевищувала заїжджі двори. Податок з них сплачувався різний- нижчий податковий тягар мала Шмольова Вдова (2 зл.), найвищий (10 зл.) був у таких євреїв: Євшия Орендар, Фабиш Солом’яний, Роня Заславська, решта- платили від 4 до 9 зл.³³⁵ Корчми, виходячи з їх функціоналу приносили набагато більший прибуток, ніж шинки. Підтвердженням сказаного є новоостропільська корчма, яка давала 10398 злотих міському власнику щороку.³³⁶ За виготовлення пива, горілки, меду та вина всі сплачували державний податок чопове і шеляжне, що у середньому становив від 1/8 до 1/10 від прибутків. Наприклад, цей податок у Ляхівцях в 1770-х рр. було сплачено у розмірі 449 злотих 6 грошей.³³⁷ Коли луцький кагал надав люстраторам реєстри пропінатії за три роки це продемонструвало значний

334 Близняк М. Містечко Корниця в останній чверті XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Хмельниччина в контексті історії України”. Хмельницький, 2012. С.178.

335 Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С.17-18.

336 Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С.19.

337 Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С.181.

відсоток чопового від загальної суми прибутків міста за 1789 р.

Євреї не міг уявити свого життя без лихварства, тому з розвитком товарно-грошових відносин єврейські кагали брали активну участь у кредитних операціях. Звертаючись до любарського реєстру, видно, що лихварська діяльність була оподаткована. Відтак ті, хто позичали за комісію мали сплатити з одного злогого 3 гроши.³³⁸ Така практика стосувалась і продажу напоїв, які шинкарі, особливо у селах часто надавали в кредит. Для того, щоб євреї не обдурили в об'ємі налитих напоїв по корчмах розсилали жерстяні зразки міргарнець, кварта і кварточка. За намагання буквально змусити клієнтів витратити останні кошти у своїх закладах, євреї часто отримували саркастичні прізвиська, наприклад, Гершко Останній Гріш, який так і зафіксований в джерелі.

За допомогою переписів можна з'ясувати ієрархію професійної зайнятості євреїв у містах, яка виглядала наступним чином: перше місце належало шинкарям і корчмарям, друге- купцям, третє- ремісникам, а решту склали слуги і бідняки. Особливо вагомий відсоток останніх був наявний у занепадаючих містах, що знову свідчить про майнову строкатість в середовищі єврейської громади. У Старокостянтиніві, де значним крахом відзначалось міське виробництво, євреї ставали прислугою, водносами, вантажниками, перевізниками, одним словом чорноробами. Коморники - категорія жителів, що зустрічалась не лише у християн, а й євреїв. Про 7 таких євреїв відомо з лабунського інвентаря, які хоч і мали власні будинки, але рівень їх життя був низьким. Коморник Борух Кравець платив всього один злотий чиншунайнижчий у місті.³³⁹ Такий стан стимулював до пошуку заробітків, тому наприкінці XVIII ст. анонімний автор у своїх подорожніх записках зазначив, що на польських дорогах, крім шляхти часто трапляються і євреї.³⁴⁰

338 Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С.80.

339 Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С.56.

340 Goldberg J. Żydzi na gościach polskich i obcych w XVII-XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*, 2005. № 2. S.246.

Зосередження багатьох сфер економіки в руках єврейських громад зумовило низку обмежень, поставлених на порядок денний під час реформатського періоду. Першочергово це стосувалось сільських власників заїжджих дворів і корчмарів, адже їм закидали провину “...в причині злиднів, пияцтва і невігластва селян, що завдають економічної шкоди, забираючи у селян надлишки продукції...”³⁴¹ Проект підготовлений, але не втілений у життя А. Замойського передбачав серйозні обмеження для євреїв. Так коло їх професійної зайнятості зводилось до землероба, купця і ремісника, все інше-шинкарство, за винятком оптової торгівлі алкогольними виробами, оренда, будь-які фінансові справи мали перебувати під однозначним табу.³⁴² Кричущою пропозицією стало виселення всіх, хто не пристав до визначеного виду діяльності за межі країни. У Конституцію 3 травня 1792 р. увійшов закон “Про вільні королівські міста”, що підпорядкував євреїв міським органам влади, але знаємо як не довго цей закон діяв. Хоча міська влада встигла скористатись своїми повноваженнями, перешкоджаючи вільній торгівлі, ремеслам, накладаючи неправомірні податки. Євреї оскаржували ці дії та сподівались отримати правову свободу для активної зайнятості в економіці, однак на порозі поділів держави їх питання залишилось в статусі-кво.

Отже, єврейська громада відіграла ключову роль у зростанні економіки Волинського воєводства, впливаючи на різні сфери. У цьому їй сприяли такі чинники: торговельна спроможність краю, магнатські привілеї і протекція, внутрішня єдність. Завдяки їх хисту налагодились ринкові відносини, зміцніла внутрішня і зовнішня торгівля міст Дубна, Острога, Луцька, Старокостянтинова, Шумська, Любара та ін. Проте занадто аграрний характер виробництва деяких міських поселень, заважав євреям розширити ринок збуту. Характерною рисою зайнятості євреїв стало успішне поєднання різних видів діяльності, зачасти без відповідного податкового стягнення, що викликали заздрість і негативне

341 Гершон Д. Хундерг. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014.

342 Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.58.

ставлення населення. Особливо цим нехтували ремісники, підриваючи устрій деяких християнських цехів, але з іншої сторони їх присутність врятувала міське ремесло. Такі споконвічні сфери як лихварство і оренда також тримали сильні позиції. Вони монополізували виробництво спиртних напоїв через відкуп пропінації, продаючи їх в орендованих закладах. Тісні економічні союзи євреїв з магнатами вимагали сфери регламентації, яку запроваджували останні через видання кодексів, уставів чи реєстрів податків. Водночас у деяких містах їх діяльність зазнала утисків через рішення магнатів отримати швидкі і значні прибутки або небажання віддавати їм вигідні сфери.

ВИСНОВКИ

Волинь у XVIII ст. - регіон із багатою поліетнічною історією, що переживав як підйоми, так і спади соціально-економічного життя. Його населення опинилось в епіцентрі Північної війни, національно-визвольних рухів, що призводили до нестабільності та заважали покращити рівень життя. Соціальна структура населення, не зазнала змін, порівняно з минулими століттями, крім скасування козацтва на Правобережній Україні. Її представляли магнатсько-шляхетський стан, духовенство, міщани, селяни, при цьому у середовищі кожного з них була присутня розшарованість, що характерна для ранньомодерного часу. Найчисленнішим станом лишилось закріпачене селянство, за ним ішли міщани, які мали відповідні права та обов'язки згідно магдебурзького права і привілейовані, проживаючи у юридиках - шляхта з магнатами і духовенство. Визначенню реальної цифри жителів заважає відсутність прямих історичних джерел. На території Волині мешкали: поляки, євреї, караїми, вірмени, татари, німці, угорці, цигани. Розподіл їх функцій в соціально-економічному житті був різним: одні займались управлінською сферою, інші - ремеслом і торгівлею, треті - військовою службою.

Утвердженню економічної стабілізації край завдячує, в тому числі єврейській громаді, висока чисельність якої пояснюється демографічними особливостями і дотриманням моральних принципів. Євреї вирізнялись серед інших етноконфесійних груп чіткою системою самоврядування, що включала кагал, "окружні сеймики" і "Раду чотирьох земель". На чолі громади стояв духовний лідер рабин, управителі - старости і судді. Функції кагалів були широкими, але основна це розподіл і збирання податків. Важливо, що у досліджуваний період чітко проявилась майнова неоднорідність єврейської громади, яка зумовила помітну втрату значення самоврядних органів, релігійний розкол і зародження хасидизму. Порушення сплати податку стало причиною відміни Вааду і запровадження переписів. Якщо від початку століття до сер. 60-х рр. простежується тенденція збільшення їх кількості, то надалі, починаються

коливання, пов'язані із внутрішніми та зовнішніми факторами.

Відносини євреїв із соціальними станами та національними громадами складались по-різному, бо залежали від рівня дотичності в економічній сфері. Тісні зв'язки поєднали їх з магнатами, що обурило українських селян і міщан. Встановити релігійні межі співжиття намагались церковні ієрархи. Натомість католицьке духовенство своїми ж діями порушувало ті правила, адже вело фінансові справи з єврейською громадою. Коли ж угоди не виконувались, то вдавались до поширення юдофобії і насильства. Середньовічною жорстокістю відзначились вироки у справах ритуальних вбивств, демонструючи релігійну запопадливість та архаїчність судової системи держави.

Притаманні євреям автономність, солідарність та підприємницька вдача дозволили отримати перевагу над титульною нацією в економічних сферах воеводства. Важливим фактом виступає очевидний єврейський вибір на користь життя у приватних містах, зумовлений широкими перспективами та магнатським заступництвом. Водночас вплив власників на функціонування єврейського кагалу, навіть, більш помітний, ніж у королівських містах. Торгівлею закінчувались майже всі сфери їх зайнятості, асортимент товару залежав від спеціалізації міста і панської монополії. Єврейські купці сприяли поглибленню міжнародної торгівлі Волині з іншими регіонами та країнами, а крамарі забезпечували потреби міського населення. Ремісництво євреїв набуло рис організованості, оскільки утворились професійні гільдії, проте на тлі внутрішніх проблем у громаді втратили первинні функції. Серед євреїв-ремісників найбільшим попитом користувались галузі пов'язані з текстилем, хутром і харчуванням, а повагою виробництво коштовних речей.

Традиційним заняттям залишалась оренда, включаючи панські маєтки, млини, корчми, шинки, винокурні, а також відкуп на збирання різних податків, мит і пропінацію. Це право дозволило євреям займатись виготовленням і реалізацією спиртних напоїв, вирішуючи питання залишків зерна і становлячи більшу частку доходів магнатів. Вони не забули і лихварської справи, тому могли надавати кредитні позики у корчмах і шинках. Отже, єврейська громада зробила вагомий внесок в соціально-економічний розвиток краю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о городах (1432 – 1798). Киев: Унив. тип., 1869. Ч. 5. Т. 1. 636 с.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Акты о гайдамаках (1700-1768). Киев, 1876. Ч. 3. Т. 3. 1028 с.

3. Берковський В. Г. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава) // Архіви України. 2011. № 4 (274). С. 146-154.

4. Близняк М. Заходи протипожежної безпеки у містах Волині у XVIII ст. (на прикладі міста Дубна) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2020. Вип. 30. С. 5–13.

5. Близняк М. Інвентар Бельмажа 1728 р. // Другі Всеукраїнські краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового : наук. зб. : матеріали Других Всеукраїнських краєзнавчих читань, присвячених пам'яті Григорія Гуртового, смт. Торчин, 29 верес. 2016 р. / упоряд. А. Силюк, О. Мельник. Луцьк, 2016. С. 83–87.

6. Близняк М. Інвентар міста Острога 1728 року // Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2017. Вип. 26. С. 5-23.

7. Близняк М. Місто Шумськ у комплексі волинських маєтків князів Радзивілів другої половини XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2021. Вип. 32. С. 62–74.

8. Близняк М. Регламентація економічної діяльності єврейської громади на

Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70–83.

9. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера / наук. ред. пер. й авт. комент. Н. Яковенко. Київ: Дух і літера, 2010. 179 с.

10. Каманин И. Переписи єврейського населення в Юго-Западном крає в 1765–1791гг. Архив Юго-Западной России. Київ, 1890. Вып. 1. Ч. 5. Т. 2.1287 с.

11. Фелонюк А. Статут цеху Мізоча 1763 року // *Острозька давнина*. Науковий збірник. Острог, 2013. Вип. 2. С. 219-230.

12. Goldberg J. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. W świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno» // *Przegląd humanistyczny*. 1993. R. XXXVII. № 4. S. 46-56.

13. Gminy Żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych / *Opracowanie i tłumaczenie* A. Michałowska. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2003. 188 s.

14. Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / *Wyd.* J. Nowicki *Rocznik Wołyński*. Równe, 1938. T. VII. S. 179 – 228.

15. Żydowski samorząd ziemski w Koronie (XVII–XVIII wiek). Źródła / *oprac.* Adam Kaźmierczyk i Przemysław Zarubin, *Księgarnia Akademicka*. Kraków, 2019. 679 s.

16. Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła / *opracow.* A. Kaźmierczyk. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. 298 s.

II. Література

17. Алексіюк В. Економічна діяльність єврейської громади на Волині у XVIII ст. // *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання”* (м. Рівне, 27 травня 2024 р.). Рівне, 2024. С.9-12.

18. Антонович В. Волынская тревога 1789 года. Комиссия для разбора древних актов. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1902. 99 с.

19. Антонович В. О промышленности Юго-Западного края в XVIII ст. // Записки Юго-Западного Отдела Русск. Географ. Общества. Киев, 1874. Т. I. С. 179 - 191. 20. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. 1947. Вып. 8. С. 30–49.

21. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVI – XVIII століттях: навчальний посібник. Рівне, 1997. 111 с.

22. Безаров О. Т. Історія єврейського народу країн Східної Європи у Новий час : навч. посіб. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2023. 285 с.

23. Берковський В. Заслав та Заславщина у XIV-XVIII століттях // Ізяславщина крізь плін віків. Історико-краєзнавче дослідження. Хмельницький, 2013. С. 59- 73.

24. Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Історичні науки". Острог, 2009. Вып. 14. С. 71-84.

25. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2008. Вып. 13. С. 343-357.

26. Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення Острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. Острог, 2012. Вып. 2. С. 63–69.

27. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2011. Вып. 17. С. 71 – 79.

28. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. // Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог: Вид-во НаУОА, 2021. С. 148 – 189.

29. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики // Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-

практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С.139–143.

30. Близняк М. Єврейська громада міста Ляхівці у другій половині XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20 – 21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3 – 4 квітня 2014 року, м. Луцьк. Луцьк, 2014. С. 14 – 19.

31. Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. // Острозька давнина : наук. зб. Острог : Вид-во НаУОА, 2015. Вип. 4. С. 177–192.

32. Близняк М. Інвентар села Уніїва 1785 р. як історичне джерело // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України: наук.зб.: матеріали 54 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конф., присвяч. 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовт. 2015 р., м. Володимир-Волинський. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 148–151.

32. Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

33. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. Кременець, 2009. С. 226-232.

34. Близняк М. Місто Лабунь за інвентарем 1788 року // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 37 : до 75-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2022. С. 49–60.

35. Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 13–26.

36. Близняк М. Містечко Корниця в останній чверті XVIII ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції “Хмельниччина в контексті історії України”. Хмельницький, 2012. С.177 – 181.

37. Близняк М. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року) / Редкол.:Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246–253.

38. Близняк М. Рента міщан Волині у XVIII столітті // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2024. Вип. 35. С. 19–36.

39. Близняк М., Смирнов А. Алкогольні напої, їх виробництво та продаж у волинських містах XVIII ст. // Емінак: Науковий щоквартальний журнал, 2024. № 2(46). С. 96-118.

40. Близняк М. «Славетні та вільні» в містах Волині наприкінці XVIII ст. (на прикладі міста Ляхівці) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині: матеріали 50 Всеукр. наук. істор.-конф. присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права. м. Ковель, 12–13 груд. 2013 р. : наук. зб. / упоряд. А. Силюк. Ковель : Ковельська міська друкарня, 2013. Вип. 50. С. 397–399.

41. Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”. Острог, 2011. Вип. 17. С. 80-94.

42. Близняк М. Фільварок та селяни на Волині у другій половині XVIII ст. (на прикладі фільварку у селі Попівці) // Старий Луцьк : матеріали 10 ювілейної наукової конференції «Любартівські читання», присвяченої 585-й річниці з'їзду

європейських монархів у Луцьку, м. Луцьк, 22–23 трав. 2014 р. Луцьк: Терези, 2014. Вип. 10. С. 78–91.

43. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки. Острог, 2009. С. 60 – 70.

44. Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. Київ, 1978 р. Вип.21. С.70-123.

45. Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. Науковий збірник / упоряд. М.П. Манько. Острог : Свинарчук Р.В., 2009. Вип. 2. С. 259-268.

46. Вихованець Т. «Działo się na gruncie dóbr miasta Zasławia...» Епізод з історії заславської шляхти у першій третині XVIII ст. // Ізяславщина від давнини до сучасності: науково-краєзнавче видання. Ізяслав; Острог, 2013. Вип.1. С. 70–88.

47. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія. Київ. 2012. 712 с.

48. Веремеєнко І. Етнонаціональний склад міського населення правобережної України у XVIII ст. // Terra incognita: студентський науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2. С.32-41.

49. Галант И. Жертвы ритуального обвинения в Заславе в 1747 г : (По актам Киевского Центрального Архива). Киев: Тип. Работник, 1912. 16 с.

50. Галицько-Волинський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm/> (дата звернення: 20.02.2024)

51. Гаталяк О. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія “Географія”. 2016. Вип.1. С. 36-42.

52. Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI-XVIII століть // Нова педагогічна думка. Рівне, 2018. № 2 (94). С.105-109.

53. Гершон Д. Хундерт. Евреи в Польско-Литовском государстве в XVIII веке: генеалогия Нового времени. Книжники: пер. с англ. Юрия Табака. Москва, 2014. 320 с.

54. Гольдштейн С. Житомирское дело 1753 года по обвинению в ритуальном убийстве, в освещении документальных данных // Еврейская старина. Петроград, 1915. Вып. 3 - 4. С.296 – 323.

55. Гульдзон З., Віячка Я. Обвинувачення в ритуальних убивствах у Польщі (1500–1800 рр.) // Полін. Вибрані статті: пер. з англ. Київ, 2011. С. 294–345.

56. Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.

57. Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів: Вид-во Логос, 2012. 1328 с.

58. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI – XVIII ст. // Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С.150-181.

59. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. 1080 с.

60. Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2014. Вип. 17–18. С. 143–153.

61. Заяць А. Магдебурзьке право в містах Правобережної України у XV – першій половині XVII ст. // Ефективність державного управління: зб. наук. Праць Львівського інституту державного управління при Президентові України. Львів, 2009. Вип. 18 -19. С. 229 – 236.

62. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка. 2019. 582 с.

63. Зубіцька Д. Греко-католицька церква на Волині у XVIII ст. // Terra incognita: студентський науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 2.

C.53-61.

64. Історія Волині: навч. посіб. / ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видав. Олександр Савчук, 2021. Т.1 384 с.

65. Калько С. Наполеон Орда. Художник, який зупинив час. Унікальні малюнки Рівного і Рівненщини позаминулого століття. URL:<https://photo-lviv.in.ua/napoleon-orda-khudozhnyk-iaquu-zupynuv-chas-unikalni-maliunky-rivnoho-i-rivnenshchynu-rozamynuloho-stolittia/>(дата звернення: 29.02.2024)

66. Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV-XVIII ст.) // Нариси з історії та культури євреїв України. Київ: Дух і Літера, 2009. С.38- 59.

67. Клименко Ф. Из истории финансового строя города Дубно (конец XVII – начало XVIII вв.) // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. Киев, 1914. С. 275-299.

68. Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ:АН УРСР, 1963.388 с.

69. Котис О. Вогонь і Луцьк або як пожежі “будували” місто. URL: <https://www.volynpost.com/articles/355-vogon-i-luck-abo-iak-pozhezhi-buduvaly-misto> (дата звернення: 19.08.2024)

70. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: статті і матеріали. Львів, 2012. С.421.

71. Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна. Львів, 1996. № 1. С. 42–88.

72. Лисяк-Рудницький І. Українські відповіді на єврейське питання. Історичні есе в 2-х томах. Київ. 1994. Т. 1. С. 115-134.

73. Лутай М. До історії єврейських поселень в Україні і на Волині // Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 266-269.

74. Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.

75. Михальчук Р. Мізоч: життя та загибель єврейської громади. Київ:

Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 108 с.

76. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // УІЖ. 2000. С. 94–101.

77. Надольська В. Історія Олики на сторінках “Еврейской Энциклопедии” // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. Матеріали XVIII Волин. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.: Наук. зб., Луцьк, 2006. С.121- 126.

78. Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ: Наукова думка, 1969. Вип. 4. С. 196–209.

79. Петрович В. Люстрації – джерело вивчення соціально-економічної історії міста Володимира середини XIV – XVIII століття // Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Ч-49 Історія. Чернівці. Чернівецький університет. 2017. № 1. С. 13 – 18.

80. Петрович В.В. Німецька, польська та єврейська громади в світлі історичної топографії міста Володимира XIII - XVIII ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2001. № 10. С.96 - 101

81. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії, 1790-1840) // JUDAICA UKRAINICA. 2013. № 2. С. 58–79.

82. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ, 2019.394 с.

83. Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправи над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. // Коліївщина: право на повстання. Зб. наук. і наук.-популярн. статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років / Упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С. 299–313.

84. Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць.

ПРОΣΦΩΝΗΜΑ Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича/ Уклав Б. Якимович та ін. Львів, 1998. Вип.5. С. 511–515.

85. Пришляк В. До питання про торговельні комунікації та митні системи українських земель першої половини XVIII століття // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2000. Т. ССXL С. 376-395.

86. Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. 272 с.

87. Савченко О. «Приватні татари» на українських землях в складі Речі Посполитої в кін. XVI–XVIII ст. // Науковий вісник Національного музею історії України. Київ, 2018. Вип. 3. 2018. С. 256-263.

88. Сидоренко О.Ф. Торгівля // Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Київ, 2003. С. 1056–1086.

89. Собчук В. Історична Волинь : Північний Захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

90. Соколець Б. Торгівля у волинських містах XVIII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею / за ред. О. Кононюк, Т. Вихованця. Нетішин, 2021. Вип. 7. С. 79-87.

91. Терський С. Олика. Історичний нарис // Серія «Літописні міста Волині». Львів: Новий час, 2001. Вип. 1. 52 с.

92. Тхор В. І. Рецепції німецького права у міському самоврядуванні слов'янських земель на прикладі міст Волині // Слов'янський вісник. Міжвідомчий науковий збірник заснований у 1997 р. Рівне, 1998. Вип. 1. С. 90 – 98.

93. Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька у другій половині XVII–XVIII ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідомл. Волинської регіональної історико-краєзн. конференції. Луцьк, 1985. С. 204–208.

94. Хададова Ф. Справи про звинувачення євреїв Волині в ритуальних вбивствах наприкінці XVII – XVIII ст. // Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.). Житомир, 2009. С. 386-388.

95. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег: Товариство “Волинь”, 1984. Т.1. 601 с.

96. Чухліб Т. "Гайдамащина" в Речі Посполитій XVIII ст. (причини повстанського руху в світлі джерел з українського табору) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Київ, 2008. Вип. 8. С.116-125.

97. Чухліб. Т. Економічна та соціальна ситуація на правобережній Україні // Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в 2 т. Київ, 2011. Т.1. 696 с.

98. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 848 с.

99. Goldberg J. Poles and Jews in the 17th and 18th Centuries: Rejection or Acceptance // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 22, H. 2, 1974. pp. 248-282.

100. Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII wieku // *Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, 1993. T. 80. S.225-248.

101. Guldon Z., Kowalski W. The Jewish population and family in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the XVIII-th century // *History of the Family*. 2003. 8 S. 517 – 530.

102. Goldberg J. Żydzi na gościach polskich i obcych w XVII-XVIII wieku // *Przegląd Historyczny*, 2005. № 2. S.245-256.

103. Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku. // *Przegląd historyczny*. 1973. T. LXIV. S. 793-821.

104. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 // *Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego*. Warszawa, 2000. № 2. S. 197 – 206.

105. Kaźmierczyk A. Podział kahału Ostrogskiego w pierwszej połowie XVIII wieku // Kwartalnik historii żydów. Warszawa, 2001. № 4. S. 535–548.

106. Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2002. 273 s.

107. Kaźmierczyk A. Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty // Roczniki Dziejow Społecznych I Gospodarczych. 2016. T. LXXVII. (specjalny). S. 357–378.

108. Ołdakowski E. Uściług – zapomniany port Wołynia // Znicz. 1936. Nr. 6. S. 78-85.

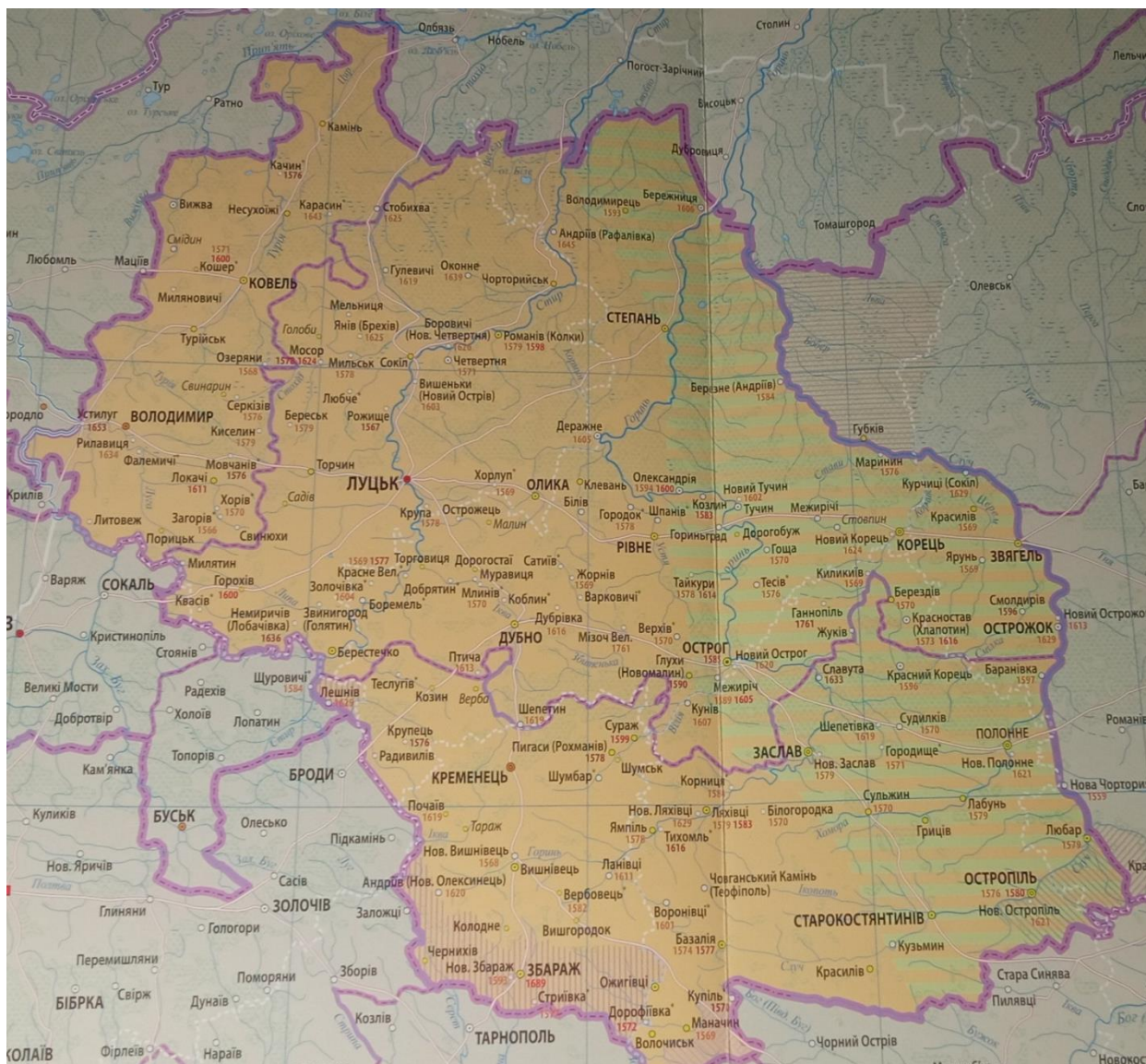
109. Jacobs J., Gottlieb J. Schüler-Gelauf.

URL:<https://www.jewishencyclopedia.com/articles/13323-schuler-gelauf> (дата звернення: 15.02.2024)

ДОДАТКИ

Додаток 1

Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

Джерело: Історія Волині: навч. посіб./ ред. І. Ворончук. Київ; Харків: Видав. Олександр Савчук, 2021. Т.1 384 с.; іл. 8 мап.

Додаток 2

Карта мережі торговельних шляхів і ярмарків Речі Посполитої в 1776-1778 рр.

Джерело: Grochulska B. Jarmarki w handlu polskim w drugiej połowie XVIII wieku

// Przegląd historyczny. 1973. T. LXIV. S. 806-807.

Додаток 3

Розселення вірмен на Правобережній Україні

Розселення вірменів на Правобережній і Західній Україні та в сусідніх країнах: 1 - колонія, 2 - колонія з парафією, 3 - колонія з парафією та самоврядуванням.

Джерело: Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI – XVIII ст. // Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. 1. С.179.

Додаток 4

ЄВРЕЙСЬКІ РАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XVIII ст.

Джерело: Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 9 мапа, С.25.

Додаток 5

Єврейські релігійні центри в Україні у XVIII- XIX ст.

Джерело: Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 25 мапа, С.135.

Додаток 6

Кляштор єзуїтів, Острог. Малюнок Наполеона Орди

Джерело: Калько С. Наполеон Орда. Художник, який зупинив час. Унікальні малюнки Рівного і Рівненщини позаминулого століття. URL:<https://photo-lviv.in.ua/napoleon-orda-khudozhnyk-iakyy-zupynuv-chas-unikalni-maliunky-rivnoho-i-rivnenshchynu-pozamynuloho-stolittia/>(дата звернення:29.02.2024)

Додаток 7

Острозька синагога. Фото В. Пашкевича

Активация Win

Джерело: Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki Rocznik Wołyński.
Równe, 1938. T. VII. S.189.

Додаток 8

Стара ратуша і Ринкова площа в Острозі. Фото Лучинського

Джерело: Osidłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki Rocznik Wołyński.
Równe, 1938. T. VII. S.186.

Додаток 9

Обгорілі будинки вулиці Ринкової у Луцьку. Малюнок Казимира Войняковського 1797 р.

Джерело: Котис О. Вогонь і Луцьк або як пожежі “будували” місто. URL:
<https://www.volynpost.com/articles/355-vogon-i-luck-abo-iak-pozhezhi-buduvaly-misto>
(дата звернення: 19.08.2024)

Додаток 10

Переписи єврейського населення Волинського воєводства 1765 – 1790 рр.

Годы переписей.	Число городовъ и мѣстечекъ.	Число сель.	На одинъ городъ приходилось душъ.	На одно село приходилось душъ.	Количество евреевъ.		Общее число евреевъ въ повѣтѣ.
					Въ городахъ и мѣстечк.	Въ селахъ.	
		1)	<i>Луцкій повѣтъ.</i>				
1765	51	960	326,80	6,93	16667	6655	23322
1778	54	860	154,86	3,98	7898	3429	11327
1784	46	827	198,60	4,52	9136	3741	12877
1787	41	707	271,95	5,43	11160	3842	15002
1790	3	50	336,66	12,12	1010	606	1616
		2)	<i>Владимірскій повѣтъ.</i>				
1765	16	305	311,68	7,98	4987	2434	7421
1777	2	29	232,50	5,72	465	166	631
1784	16	313	148,63	4,80	2379	1503	3882
1887	16	319	179,87	4,09	2878	1306	4184
1790	15	354	206,40	5,80	3111	2506	5617
		3)	<i>Кременецкій повѣтъ.</i>				
1765	49	848	319,32	6,30	15647	5346	20993 ¹⁾

¹⁾ Переписей за другіе годы по этому повѣту не сохранилось.

Джерело: Каманин И. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Вып. 1. Ч. 5, Т. 2. С. 237.

Додаток 11

Чисельність євреїв у кагалах Волинського воєводства на 1765 р.

Kahał	Gmina osoby	Ośrodek gminy	
		domy	osoby
1	2	3	4
Annopol	807	92	395
Bazalia	240	—	113
Beresteczko	872	115	632
Berezdów	380	49	205
Bereźnica	385	64	298
Bereźne	391	48	267

1	2	3	4
Czartorysk	473	26	73
Dereszna	290	35	239
Drużkopol	195	40	165
Budno	2492	178	2005
Horochów	1023	100	752
Horynki	203	—	151
Hryców	86	—	46
Hulewiczów	151	—	38
Huszczka	283	40	260
Jampol	476	—	293
Janówka	52	—	19
Jezierzany	84	4	28
Kamień Koszerski	440	43	249
Kaszówka	162	30	140
Kisielin	293	30	147
Klewań	972	73	598
Kołki	271	73	182
Konstantynów Stary	1801	—	1319
Korzec	937	138	651
Kowel	1516	137	825
Kozin	332	—	168
Krasilów	273	—	172
Krupa	232	25	174
Krupiec	114	—	72
Krzemieniec	1029	—	649
Kulczyn	288	—	177
Kuniów	325	—	173
Kuźmin	232	—	198
Lachowce	860	—	589
Leśniów	494	—	460
Lubar	467	—	405
Łabuń Stary	678	—	316
Łanowce	85	—	60
Łęczna	82	16	59
Łobaczówka	68	—	38
Łokacze	907	161	679
Łuck	1845	178	1112
— Karaimi	—	19	104
Michałówka	59	4	20
Mielnica	226	24	99

Продовження додатку 11

1	2	3	4
Międzyrzec Korecki	996	169	706
Milatyń	345	42	252
Mizocz	29	7	29
Murawica	349	46	220
Niesuchoże	470	46	346
Oleksiniec	317	—	195
Ołyka	646	165	481
Ostrożec	130	13	43
Ostróg	2429	415	1677
Ozdiutycze	145	18	115
Ożochowce	317	—	160
Połonne Stare	897	—	581
Połonne Nowe	544	—	344
Poryck	367	43	185
Ptycza	112	—	50
Radziwiłów	298	—	246
Rochmanów	170	—	80
Równe	1422	196	881
Sławuta	246	—	212
Sokul	292	32	181
Stepań	1138	142	910
Stobychwa	227	29	189
Sudyków	397	—	342
Szepetówka	390	—	317
Szumsko	170	—	115
Świniuchy	234	21	131
Targowica	410	86	288
Tofipol	516	—	367
Torczyń	640	56	356
Tuczyn	514	92	376
Turzysk	874	88	504
Uściług	358	66	260
Warkowicze	359	70	322
Werba	181	—	142
Wiszniowiec Nowy	604	—	475
Włodzimierz	1733	159	1327
Włodzimierzec	159	33	110
Wołoczysko	774	—	384
Wyszogrodek	668	—	525
Założce	644	—	549

1	2	3	4
Zasław Stary	3891	—	2047
Zbaraż	910	—	610
Zwiahel	577	89	400
Razem	51 736	—	33 606

Джерело: Guldon Z., Wijaczka J. Żydzi a chrześcijanie na Wołyniu w XVI–XVIII wieku // Nasza Przeszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce, 1993. T. 80. S.245-248.